

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Novica VUJOVIĆ

CRNOGORSKI GOVORI

KAO NEMATERIJALNO KULTURNO DOBRO

(doktorska disertacija)

Mentor: **dr hab. Robert Bońkowski, prof. UŚ**

Katowice, 2023.

Danas je teško i dijalektologu da pronađe tipične osobine koje su karakterisale govor prethodne generacije.

Asim PECO

SADRŽAJ

Predgovor	4
1. Cilj rada i metode	12
2. Montenegristika i crnogorska dijalektologija kao njezina disciplina	15
2.1. Pregled dosadašnjih proučavanja crnogorskih govora	30
2.2. Tretman i podjela crnogorskih govora u filološkoj literaturi	40
3. Dijalekatski izraz i savremeno crnogorsko društvo	46
3.1. Standardni jezik i dijalekatski izraz	46
3.2. Savremeni crnogorski školski programi i dijalekatski izraz	60
3.3. Dijalekatski izraz kao nosilac kulturnih i etnolingvističkih karakteristika ..	76
4. Zakonski uslovi i filološka argumentacija	80
5. Stavovi crnogorskih studenata o dijalekatskim sadržajima	96
6. Zaključak	107
7. Bibliografija	111

PREDGOVOR

Od diplomskoga i magistarskog rada u kojima smo se bavili onomastikom jednoga užega dijalekatskog područja cetinjske opštine (pripada centralnome dijelu Crne Gore) te sad doktorske radnje, naša su interesovanja i nastojanja da se u kontinuitetu autentično i što iscrpnije zabilježi i publikuje crnogorska jezička građa – bilo to u vidu opsežnije obrade bilo, pak, u vidu priloga koji daju samo registar toponima, antroponima ili kakve specifične leksike iz različitih idioma. Pripremajući za štampu knjigu *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine*¹ opredijelili smo se za posvetu u kojoj, pored ostaloga, piše i ovo: „Crnogorski su toponimi, osobito istorijski, a uz njih i neki antroponimi, poodavno ugroženi jezički spomenici. Ako ova knjiga uspije prokrciti im put do kandidature za upis u nematerijalnu kulturnu baštinu – zajedno s crnogorskim govorima i znatnim dijelom naše tradicijske kulture – ona je opravdala svoj cilj, reklo bi se, više no lingvistički, što se od nje primarno zahtijeva.“

Montenegrizika u svom jezikoslovnom dijelu na raznim poljima daje nam informacije kako se kroz vrijeme tretirao crnogorski jezik uopšteno, a dijalekatska građa pruža nam oslonac u specifičnostima s raznih crnogorskih područja.² Tokom rada za sve ovo vrijeme uočavamo da jezički dijalekatski sadržaji, dakle primjeri koji se oblički ili po bilo kojoj fonetskoj specifičnosti nijesu našli u normi crnogorskoga jezika – trpe mnoge izmjene ili se povlače iz javne upotrebe jezika zbog favorizovanja normiranog jezičkog obrasca, a u nekim područjima komunikacije možemo reći i da takvi oblici nestaju pred našim očima. Više je faktora koji utiču na to, a treba imati na umu radikalnu izmjenu socijalne slike naših seoskih sredina i manjih mjesta, velike

¹ Novica Vujović, *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020. Iz te problematike smo, pored drugih, objavili rad „Mikrotoponimija Barjamovice, Markovine i Velestova“, *Folia linguistica et litteraria: časopis za nauku o jeziku i književnosti*, br. 7, Filozofski fakultet UCG, Nikšić, 2013, str. 175–186.

² *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica i Cetinje, 2021. Ovo je izdanje, pored ostaloga, svjedok povijesnog i kulturnog trajanja crnogorskoga jezika i najšire gledano crnogorske kulture, tradicije i duhovnosti, kao i njihovih proučavalaca kod nas i inostranstvu.

unutrašnje migracije (uglavnom iz periferije ka Podgorici i Crnogorskome primorju); a uza sve to i razne aspekte savremenoga načina života i civilizacijska dostignuća koja su komunikaciji omogućila nove forme, nova tzv. tehnička dostignuća kojima se brže komunicira kako s govornim predstavnicima unutar maternjega jezika, tako jednako brzo i s predstavnicima drugih jezika, drugih kultura, takoreći s cijelim svijetom. Dijalektolozi su još i prije više decenija za crnogorsko, pa i cijelo štokavsko jezičko područje doslovno konstatovali: *Dijalekti gube bitku sa standardom* ili još direktnije: *Naši dijalekti izumiru!* Paralelno je s ovakvim konstatacijama, a i znatno prije njih, kod nas u filološkoj struci, obrazovnom procesu te kulturnoj javnosti – praktično za sve vrijeme u prosvjetnoj praksi i serbokroatističkoj jezičkoj politici nakon Drugoga svjetskog rata – učvršćivano shvatanje da je srpskohrvatski/srpski književni jezik (dakle – standardni jezik) onaj jezički obrazac koji se po kriterijumu *prestiza, autoriteta, civilizacijskog dostignuća* ili *pravilnosti*³ uzima kao nadređeni svim drugim idiomima našega jezika. Na tom tipu jezičke ideološke podloge u našem obrazovnome sistemu razvijan je stav o jeziku, te njoj imanentom aparaturom *pravilno* prema *nepravilno*, odnosno s pozicije otkrivanja onih koji *kvare* naš jezik prenošeno je razumijevanje odnosa standard – dijalekat. Nijesu bile rijetke prilike kad ugledni lingvisti izjavljuju da *u srećnim kulturama dijalekti umiru*⁴ ili da u svojim radovima iznose namjeru da *skinu pečat obilježnosti s onih koji ne znaju književni jezik*. Takve su stavove kreirali uglavnom beogradski lingvisti, još od Aleksandra Belića, Pavla Ivića i dr. koji su imali ogromni uticaj na jezičku politiku i planiranje u ondašnjoj jugoslovenskoj državi, pa je tim putem nametano i kod nas bilo vrlo prihvaćeno takvo shvatanje jezika i procesa iz tzv. vanjske istorije jezika. Uporedo sa takvim konceptom u jezičkoj i kulturnoj politici koja se odnosila na ondašnju Crnu Goru

³ „Znanstveno gledano, doista nijedan standardni oblik ne može biti inherentno/imanentno bolji od nestandardnoga. No u društvenoj se praksi to, naravno, ne doživljava uvijek tako – tj. činjenica je da se o standardu, zbog rečene ideologije standardnog jezika, vrlo često, bar implicitno, razmišlja kao o boljoj, pravilnoj, uglađenijoj, vrjednijoj itd. verziji jezika. To je historijski i gledano u okviru odnosa društvene moći i sasvim razumljivo – standardni dijalekt je najčešće govor obrazovanijih, govor elitâ, govor najbogatijih, govor grada a ne sela itd. Utoliko onda i nije čudno da se, kao i drugi oblici društvenih praksi viših klasa, i njihov jezik smatra društveno prestižnijim“ (Anđel Starčević, Mate Kapović, Daliborka Sarić, *Jeziku je svejedno*, ur. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb, 2019, str. 117–118).

⁴ Ovdje smo, u stvari, preformulisali izjavu jezikoslovke Milke Ivić: „Trebalo bi da je svima prisutna u svesti ova dobro poznata istina: blago narodima koji gube dijalekte, jer je to znak da nestaju najbolnije razlike između sela i grada, da pismenost postaje zaista opštenarodna svojina“ – Milka Ivić, „Problem norme u književnom jeziku“, *Jezik*, 1/1965/66, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1965, str. 5.

zasvjedočeni su bili izbjegavanje preciznoga atribuiranja bilo kojega idioma crnogorskoga jezika te negiranje jezičkoga identiteta sadržaja s toga govornog područja: sve markantnije opštercnogorske jezičke činjenice proglašavane su *provincijalizmima*. S tako neutemeljenim pristupom tradicionalne serbokroatistike u savremenoj jezikoslovnoj montenegristici i definitivno je raskinuto s pojavom knjiga Adnana Čirgića, prije svih knjige *Dijalektologija crnogorskoga jezika*.⁵

U savremenoj smo Crnoj Gori u potrebi da idiomima crnogorskoga jezika naučno pristupamo, da nijedan ne favorizujemo na štetu i po cijenu nestanka ostalih idioma, već da u duhu međunarodnih konvencija i pravilnika o nematerijalnome kulturnom dobru i sami ozbiljno i bez predrasuda taj dio naše jezičke baštine adekvatno zaštitimo i afirmišemo. Razumijevanje tih pojedinosti i njihovih posljedica u crnogorskoj nauci, prosvjeti i kulturi, njihovo uvezivanje u naučni sistem na temelju relevantne lingvističke domaće i inostrane literature samo je prvi korak a uporedo s tim važno je pravno razumijevanje i definisanje, kao i zakonska aparatura kojom se ova problematika uređuje i pojmovno prepoznaje kao dio kulturne politike i, kao najkonkretniji vid u ovome procesu, zakonski štiti. Budući da smo kompleksnost ovoga pitanja razumjeli u, prije svega, neophodnosti opisa temeljnih termina kako u crnogorskoj dijalektologiji i kulturnoj politici, tako i u sferi pravnih akata i literature – ispostavilo se, po našem shvatanju, da je za adekvatnu valorizaciju u crnogorskoj kulturnoj strategiji ovoga dijela kulturne baštine⁶ logično u strukturi našega rada ponuditi detaljniju razradu: u raspravi koju ovđe nudimo ukazujemo na sociolingvističku i kulturološku opravdanost, znatnim dijelom i identitetsku utemeljenost kandidovanja crnogorskih govora za upis u registar dobara nematerijalne kulturne baštine (glavnije odlike iz tog korpusa i primjeri iz crnogorskih govora posmatrani su u kontekstu članova Zakona o zaštiti kulturnih dobara⁷).

⁵ Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.

⁶ U ovome se radu termini nematerijalna kulturna baština i nematerijalno kulturno dobro koriste naizmjenično, katkad i kao sinonimi. Po našem mišljenju takva upotreba rečenih termina ne može proizvesti nikakve nedoumice ili nejasnoće, jer je uvijek jasno na koji se sadržaj odnose te da su navedeni sa sviješću da je termin baština širi pojam.

⁷ Zakon o zaštiti kulturnih dobara usvojen je 27. jula 2010. („Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13.08.2010).

Zbog kompleksnosti društvenoistorijske perspektive i današnjih sociolingvističkih okolnosti koje uslovaljavaju razradu ove teme – u radu se teorijski i na konkretnim situacijama pristupa temi kroz sagledavanje ovih aspekata:

1. **lingvistički aspekt** u montenegristici; primarno dijalektološki, međutim, uza nj ide razumijevanje odnosa dijalekt – standard/jezička norma;
2. **kulturološki aspekt** i u njemu mjesto dijalekatskoga sloja kao nematerijalnog kulturnog dobra;
3. **prosvjetni aspekt** s analizom programa i udžbenika za crnogorski jezik;
4. **pravni ili zakonodavni.**

Neizbježno se i vrlo često, razumije se, od poglavlja do poglavlja ukazuje na uzajamnost ovih aspekata koja se oslikava u brojnim procesima u crnogorskome društvu.

U bavljenje ovim problemom ušli smo sa sviješću da se on tiče širokoga društvenog vrednovanja dijalekatskih sadržaja, tiče se, dakle, opštih prilika u društvu, kulturnoj i prosvjetnoj zajednici i opštih stavova u vezi s dijalektima. Naša je procjena da se valjano ovaj problem može razumjeti samo ako se adekvatno kontekstualizuju postignuća u crnogorskoj dijalektologiji u prošlosti i danas, kao i vanjezička komponenta koja je pratila uspostavljanje i razvitak montenegristike, te iz razvojnih etapa te discipline u montenegristici mnogo lakše razumijemo i brojne procese u našoj kulturnoj politici. Crnogorski dijalekti, dakle, spadaju u one proizvode duha u nas koji su sastavni dio istorijskoga toka crnogorske kulture i tradicije, ali i nosilac prepoznatljivosti autohtonih govornika i lokalnih tradicija na novou užih područja. Tim se činjenicama, nažalost, treba dodati i nepostojanje potrebe da se to ispolji kod kreatora kulturne politike i u javnome diskursu, pa ni potrebe da se definiše, opiše i afirmiše konkretno ovaj dio crnogorske nematerijalne kulturne baštine. Njezini su opis i zaštita potrebni ne samo s aspekta filologije, kad je npr. o predmetu našega rada riječ, već je neophodna njihova valorizacija kroz školske programe i kulturnu politiku a svemu je tome prethodno potrebno precizirati pravnu i zakonsku osnovu. Opsežna sondaža kroz odabrani metodološki pristup olakšaće popularizovanje ovih aktivnosti i edukaciju najširega kruga zainteresovanih u crnogorskome društvu, i što je još važnije uticaće na podizanje svijesti o dijalekatskim jezičkim sadržajima kao dijelu nematerijalne kulturne baštine. Tempo tih promjena očitovaće se i u diskursu javne komunikacije, zbog toga što

„ojačana dijalektalna osviještenost postepeno umanjuje kompleks manje vrijednosti“⁸ kod govornika.

Stanje u crnogorskoj dijalektologiji takvo je da s vremenom na tome polju imamo sve manje istraživača, a još i znatno manje među raspoloživim kadrom onih koji shvataju značaj dijalekatskoga materijala izvan primarnog korpusa za lingvističku analizu. Sasvim je, međutim, logično konstatovati da se preko dijalekata čuva čitav nematerijalni svijet govornika, tradicijska kultura i duhovnost, a savremeni pravilnici o kulturnim dobrima, konkretno za nematerijalno kulturno dobro, omogućavaju da se ovaj značajan segment crnogorskoga nasljeđa i baštine, značajan činilac identiteta i osobenosti lokalnih zajednica, sačuva od zaborava i preda naraštajima koji dolaze. Dijalekatski sadržaj ostaje kao nasljeđe za najraznovrsnije kulturnoumjetničke sadržaje, školske programe i udžbenike osnovnoškolskog i srednjoškolskoga obrazovanja u Crnoj Gori, no jednako važno ostaje novim generacijama domaćih i inostranih studenata filologije i istraživačima. U cjelini uzev, dijalekti su dio povijesnog i kulturnog trajanja crnogorskoga jezika i najšire gledano crnogorske kulture i tradicije, te im je zbog toga neophodno i zakonski obezbijediti mjesto kao dijelu naše nematerijalne kulturne baštine.

Najzad, gorespomenute pojedinosti razrađene su kroza strukturu ovoga rada. Rad u prvim poglavljima donosi razradu teme iz perspektive same crnogorske dijalektologije: osvrt na istorijat proučavanja crnogorskih govora, njihov tretman u filološkoj literaturi nakon Drugoga svjetskog rata (tj. u vrijeme kad je zahvaljujući raznim serbokroatističkim programima i omasovljenju kadra došlo do ekspanzije radova iz crnogorske dijalektologije), zatim se na više mjesta u sklopu različitih cjelina prikazuju značajnije osobenosti crnogorskih govora te na osnovu njih ponuđene podjele tih govora itd. Za ovu je temu, to i da ponovimo, od osobite važnosti adekvatno razumijevanje odnosa *dijalekat – standardni jezik* u našoj stručnoj i najširoj javnosti, koji je dominantno usmjeravan ideološkom pozicijom lingvističkih autoriteta i obrazovnim sistemom što nas je na ukupnom štokavskom prostoru dovelo do učvršćivanja *ideologije standardnoga jezika*. Ta *ideologija standardnoga jezika* na crnogorskom jezičkom prostoru imala je i kulturološki dalekosežno negativan uticaj zbog toga što je sve markantne opštecarnogorske jezičke karakteristike još snažnije potcrtavala kao regionalizme. Specifičnost crnogorske jezičke situacije,

⁸ Milan Kranjčević, „Gacki čakavski govori s područja Otočca – zaštićeno nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske“, *Senjski zbornik*, br. 46, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj, 2019, str. 341.

dakle, očitovala se, u prvom redu, povlađivanju kreatorima jezičke politike koncipirane po kriterijumu ideologije standardnoga srpskohrvatskoga/srpskoga jezika, no uporedo s tim decenijama je razvijan osećaj inferiornosti kod govornih predstavnika iz Crne Gore s obzirom na to da je zvanična srpskohrvatska/srpska jezička norma sva markantna obilježja njihova jezika izbacila iz službene upotrebe. S obzirom na takvu kompleksnost ambijenta u kojemu je opstajao crnogorski jezik kroza sve svoje idiome, u ovaj smo rad unijeli nekoliko cjelina u pogledu pregleda istorijskoga stanja, pojmovno-teorijskih razmatranja i ključnih pristupa u pogledu metodologije.

Kao zasebno poglavlje uvrstili smo iz ugla naše teme sprovedenu analizu školskih programa i udžbenika za crnogorski jezik te nešto detaljnije se osvrnuli na zastupljenosti dijalekatske leksike u udžbenicima crnogorskoga jezika. Ispitali smo koliko je tokom posljednjih godina na bazi reformisanih i znatno poboljšanih programa i udžbenika za crnogorski jezik postignuto na izgradnji pozitivnog stava prema dijalekatskim sadržajima.

Budući da je riječ o procesima koje pratimo u jezičkom saobraćaju savremenog crnogorskog društva, u sadržaj ovoga rada unijeli smo i zapažanja nastala kao rezultat našega rada sa studentima u nastavi koju držimo na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost, njihove vrijednosne stavove i izbor leksike i jezičkih modela u različitim situacijama jezičkoga saobraćaja. Radi što pouzdanijega rezultata našega rada teorijski okvir i razmatranja istaknutih segmenata dopunili smo istraživanjem vrijednosnih sudova crnogorskih studenata, te na osnovu dobijenih odgovora preko anketnoga upitnika pratimo kako se u njihovim stavovima ocrtavaju tragovi tradicionalističkoga shvatanja jezika minulih sistema, te koliko su i dalje prisutni produkti idealizovanja standardnoga jezika kao uzora za jezičku pravilnost uprkos tome što su i programi i udžbenici prošli fazu temeljnog reformisanja. Ovim su istraživanjem, dakle, odabrane generacije koje su osnovnoškolske i srednjoškolske cikluse prošle po tim reformisanim programima. U sklopu ovoga istraživanja anketni upitnik ponuđen je studentima iz skoro svih crnogorskih gradova a koji studiraju na različitim fakultetima u Crnoj Gori.

Uvidom u dostupnu lingvističku literaturu te poznavanjem prilika na raznim crnogorskim terenima koje smo lično obilazili radi bilježenja onomastičke građe, analizom školskih programa i udžbenika za crnogorski jezik, sprovedenim istraživanjem zatemljnim na stavovima studentske populacije, te, u konačnome, na osnovu kontinuiranih i korisnih razmjena mišljenja o pojedinim aspektima najšire shvaćenoga javnog diskursa s kolegama s Fakulteta za crnogorski jezik

i književnost – u nekoliko riječi saopšten pogled na zaista svrhovitu a ne deklarativnu zaštitu kulturnih dobara izgledao bi ovako: „Važno je što država prepoznaje kulturno dobro i što ga smatra vrijednim na nacionalnoj razini. U isto se vrijeme time stvara i obveza očuvati to kulturno dobro (...) to znači širenje obveze na sve one koji tomu mogu pridonijeti: od škola, knjižnica, pučkih učilišta, lokalne samouprave pa do raznih udruga koje se bave kulturnim fenomenima.“⁹

Pripremajući literaturu za ovaj rad zapazili smo da u registru radova u evidenciji Nacionalne biblioteke „Đurđe Crnojević“ nema naslova monografija ili publikacija druge vrste koji se specifično lingvistički bave nematerijalnom kuturnom baštinom u Crnoj Gori.¹⁰ Iščitavanjem zbornika kakav je onaj što donosi radove s Međunarodne multidisciplinarne naučne konferencije po pozivu *Nematerijalna kulturna baština Paštrovića*,¹¹ a kojemu na prvoj stranici ispred Budve i Beograda stoji i grad Petrovac na Moru(!), nalazimo dva priloga u kojima se govori o jezičkim temama a njihovi su autori serbisti, univerzitetski profesori Jelica Stojanović i Miodrag Jovanović.¹²

⁹ Milan Kranjčević, „Gacki čakavski govori s područja Otočca – zaštićeno nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske“, *Senjski zbornik*, br. 46, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj, 2019, str. 342.

¹⁰ Prema posljednjemu našem pregledu internetske baze <https://cg.cobiss.net/> od dana 7. IV 2023. te pretrage po zadatim riječima *nematerijalna baština* dobili smo kao rezultat znatan broj radova o tradicijama Boke Kotorske i uopšte Crnogorskoga primorja, rjeđe centralnih ili ševernih opština, nekoliko je među evidentiranim u crnogorskoj bibliotečkoj bazi i specijalističkih radova studenata na teme o nematerijalnoj kulturnoj baštini, specifično onih radova koji se bave turističkim aspektom kulturne baštine, kao i više izvještaja sa skupova ili promocija knjiga. Najstariji članci potiču iz 2009. godine.

¹¹ Objavljen je i zbornik radova *Нематеријална културна баштина Паштровића*, Друштво за културни развој Бауо и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019.

¹² Јелица Стојановић: „Антропоними у Паштровским исправама (XVI–XVII вијек)“, *Нематеријална културна баштина Паштровића*, Друштво за културни развој Бауо и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019, стр. 391–408. Миодраг Јовановић, „Административно-правни термини млетачке државе у сјећањима данашњих Паштровића“, *Нематеријална културна баштина Паштровића*, Друштво за културни развој Бауо и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019, стр. 409–430. Значај и обим *Paštrovskih isprava* u crnogorskoj tradiciji i kulturi povodom kojih je pisala Jelica Stojanović, istoričarka srpskoga jezika, tražili su kratki osvrt na njezin prilog kako bi se neke nepreciznosti izbjegle u procesu zakonske zaštite ili utvrđivanja, odnosno opisa autentičnoga lika bilo kojega segmenta jezika Paštrovića, s njima dakako i antroponima

Da bi se u takvim okolnostima naš postavljeni cilj valjano zatemeljio i kasnije u praksi realizovao, vrijedno je podštetiti da se nematerijalna kulturna baština i njoj pripadajuća dobra, konkretno crnogorski govori, prema svim segmentima i identiteta, i istorije i današnjega stanja treba sagledavati kroz spektar održivosti u kulturi i na nivou lokalnih sredina i ukupno crnogorskoga društva – a u svim se tim poslovima crnogorski filolozi, zakonopisci, prosvjetni radnici i kreatori programa i projekata trebaju naslanjati na vrijedna iskustva kolega iz okruženja.¹³

kao tzv. perifernoga dijela leksike. Tačno autorka zapaža da ti tekstovi i osobito pitanje njihova dosadašnjeg priređivanja i objavljivanja u koje moraju biti uključeni i filolozi predstavljaju važan korpus građe za istoriografska, kulturološka, pa i lingvistička istraživanja u nas. Cilj u kojemu se autorka po svaku cijenu trudi da antroponimima iz toga dijela crnogorskoga imenoslovlja dadne srpski karakter problematičan je višestruko. Zanimajući mnoge opšte odlike našega imenoslova u koje se prirodno uklapa većina antroponima Paštrovića ispitivanoga perioda, zanimajući čak i eksplicitno geografsko lociranje područja s kojega potiču antroponimi, pa čitalac/istraživač kojemu je nepoznat taj teren ostaje u dilemi kojoj državi Paštrovići pripadaju – autorka analizu daje kroz gusto razasute markere: srpska antroponimija, srpski narodni jezik, istorijska antroponimija srpskoga jezika, srpski onomastikon itd. Frekventnost imena s osnovom *vuk-*, na primjer, autorka dovodi u vezu s kultom Svetoga Save, za koji veli da je „наслеђе присутно је на свим српским просторима, па и у Паштровићима“ (Јелица Стојановић: „Антропоними у Паштровским исправама (XVI–XVII вијек)“, *Нематеријална културна баштина Паштровића*, Друштво за културни развој Баю и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019, стр. 402). Da odnos crnogorske i srpske tradicijske kulture u činjenicama ipak ne stoji tako kako autorka kaže, potkrijepićemo samo jednim citatom: „Da je crnogorska tradicijska kultura zasebna u odnosu na srpsku, vidi se ponajbolje što u njoj nema Sv. Save kao ključnoga lika srpskih tradicijskih vjerovanja. Poznato je da je Savindan, onoliko koliko se praznovao u Crnoj Gori, bio u narodu prepoznat kao 'školska slava'. O svetosavskome kultu ne svjedoče ni putopisci ni etnografi. Njegovi su pomeni novijega datuma i svi su 'knjiški'. Ali ako se sagledaju svojstva koja Sv. Sava ima u srpskoj tradicijskoj kulturi, a koja su data prema Čajkanovićevu nalazu, doći će se do još jedne krucijalne razlike između srpske i crnogorske tradicijske kulture. Pandan Sv. Savi u srpskoj tradiciji u crnogorskoj je vrlo često niko drugi do Dukljan, koji je poprimio obilježja Đavola, o čemu će kasnije biti riječi. Nema sumnje da se u nekim osobinama pandan Sv. Save u Crnoj Gori ogleda u Sv. Vladimiru, Sv. Ivanu Crnojeviću i Sv. Petru Cetinjskome. To se posebno dobro uočava kad se uporede neka predanja u kojima je ime tih crnogorskih svetitelja naknadno svjesno zamijenjeno likom Sv. Save“ (Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 21–22).

¹³ Na primjerima dobre prakse iz spoja nauke i zakonskih rješenja iz okruženja vrijedno je učiti se za poslove koji se pred nas stavljaju u budućem periodu. Prije ostalih ovde se treba osloniti na hrvatska iskustva budući da je kod Hrvata veliki broj lokalnih govora, kao i brojne lokalne tradicije na tim govorima ostvarene, već verifikovan zakonskom zaštitom, a njima u slavu realizuje se godišnje znatan broj programa i manifestacija s lokalnom i nacionalnom kulturnom i identitetskom prepoznatljivošću. Viđeti za više informacija: Igor Nikičić i Emina Berbić Kolar, „Sinjska

1. CILJ RADA I METODE

Ovaj rad temelji se, prema našem mišljenju, na relevantnoj literaturi što je o crnogorskoj dijalektologiji publikovana od XIX vijeka naovamo, tj. otkako su počela bilježenja i proučavanja naših govora ili kakvoga užeg dijela njihova. Cilju je ovoga rada podređen ne samo kratak historijski pregled razvitka ove discipline u montenegristici već i teorijski okvir (osobito razmatranje ove teme u recentnoj literaturi) za razumijevanje termina *dijalekat* i *standardni jezik*, kao i međusobni odnos ta dva pojma. Cilj je rada da ukažemo na mnoge činjenice iz crnogorske dijalekatske baze koje zavređuju da u savremenoj obrazovnoj, kulturnoj, medijskoj, turističkoj i drugim perspektivama dobiju potpuno drukčiji status od onoga kakav su dosad imale u laičkoj te znatnom dijelu naučne i stručne javnosti. Dakle, cilj je da se crnogorski govori kao nematerijalno kulturno dobro definišu s aspekta njihove autentičnosti, naučne proučenosti, pa i ugroženosti u formalnoj i neformalnoj komunikaciji savremenoga crnogorskog društva.

Taj cilj nije mogao biti postignut ako se ne uzme u obzir povezanost jezičke politike i filologa autoriteta koji su uz pomoć opšte politike sprovodili jezičku ideologiju u vremenima koja su prethodila obnovi crnogorske državne samostalnosti. Smatrali smo da je metodološki korektno i opravdano precizno ukazati na korijene i preživjele tragove tradicionalističke filologije koja nije imala razumijevanja za sadržaje crnogorskoga jezika. U minulim decenijama dok je crnogorsko društvo pripadalo jugoslovenskoj zajednici djelovanjem je jezičke politike koja je kreirana izvan Crne Gore crnogorski dijalekatski korpus tretiran kao regionalni, pokrajinski, ruralni, nerijetko kao izraz „nekulture“ i nepismenih ljudi (a, uza sve to, uvijek kao dio teritorijalnoga raslojavanja srpskoga jezika). Zbog tih pojedinosti ovaj rad u metodološkom i strukturnom smislu potencira razumijevanje i izvanjezičkoga konteksta pod čijim je direktnim usmjerenjem radila filološka struka i prosvjetni sistem u Crnoj Gori.

S obzirom na cilj rada neophodno je bilo ukazati na zakonski okvir kojim se reguliše ta oblast, kao i na samu pravnu definiciju termina *nematerijalna kulturna baština/dobro*. Naučno je utemeljeno a kulturološki opravdano da crnogorski govori budu posmatrani kao dio naše

alka – primjer dobre prakse održivosti nematerijalne kulturne baštine Republike Hrvatske“, *Održivo nasljeđe : zbornik radova znanstvenih konferencija učiteljskog fakulteta na mađarskom nastavnom jeziku = Fenntartható örökség: a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar tudományos konferenciáinak tanulmánygyűjteménye*, ur. Rita Horák, Sveučilište u Novom Sadu Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku Subotica, Subotica, 2022. str. 177–199.

nematerijalne kulturne baštine, te s tim u vezi da neki od njih budu i zakonski zaštićeni a njihovi različiti sadržaji afirmisani kroz najrazličitije programe i projekte pojedinaca, udruženja, lokalne zajednice i države. Ovaj rad nastoji pokazati da se govorna praksa i govorni predstavnici s posvjedočenom bilo kojom jezičkom crtom (akcentat, sintaksa, frazemi, leksika itd.) iz organskih slojeva crnogorskoga jezika ne mogu odbacivati kao pokazatelj neznanja jezika ili niže kulture u društvenoj zajednici multikulture Crne Gore. Potkrijepili smo to analizom savremenih programa i udžbenika za crnogorski jezik, a detaljniji uvid u njihov sadržaj daje potvrdu za postojanje osnova za učvršćivanje svijesti o dijalektima ili govorima lokalnih zajednica kao vrijednim činiocima autentičnosti i identiteta date sredine, i to znatno šire od domena samoga jezika. Analizu smo zasnovali na potrebi produbljivanja znanja i uvećanja podataka o statusu dijalekatskoga materijala u zvaničnom predmetnom programu za sve razrede osnovne škole, udžbenicima za crnogorski jezik *Moć jezika* za 7, 8. i 9. razred, kao i čitankama za te razrede, predmetnom programu za sve razrede filološke gimnazije, predmetnome programu za sve razrede opšte gimnazije, udžbenicima iz crnogorskoga jezika za sva četiri razreda srednje škole, kao i čitankama za te razrede.

U strukturu rada uključili smo analizu rezultata dobijenih iz istraživanja realizovanog pomoću anketnog upitnika. Polazeći od činjenice „da su jezične prakse duboko povezane s jezičnim stavovima, uvjerenjima o jeziku i jezičnim ideologijama koje se usađuju tijekom procesa socijalizacije i dodatno reproduciraju i osnažuju tijekom školovanja“¹⁴ naša je namjera da putem istraživačkoga postupka provjerimo efekat reformisanih programa i udžbenika za crnogorski jezik kad je riječ upravo o jezičkim stavovima. U tu smo svrhu pripremili sociolingvistički upitnik, koji je većim dijelom kvantitativnoga tipa, te u drugome dijelu sadrži pitanja s elementima kvalitativnoga istraživanja, a u namjeri da rezultat bude reprezentativan i po obuhvatu – nastojali smo uključiti predstavnike gotovo svih opština. Uzorak čini 100 ispitanika (studenata i studentkinja). Od učesnika istraživanja tražilo se da dadnu svoje viđenje upotrebe jezika u zavisnosti od situacije, odnosno njihovo mišljenje o komunikaciji u formalnim ili neformalnim prilikama. Tražili smo i da povodom konkretnih primjera iz leksike ispitanici dadnu

¹⁴ Lucija Šimičić i Marija Čubelić, „Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolaca u Makarskom primorju“, *Filologija*, br. 76, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2021, str. 240.

opis govornika čiji registar karakteriše dati leksički fond. Svi učesnici u ovome anketiranju usmeno su izrazili saglasnost da prihvataju učešće u istraživanju.

Istraživanje je realizovano tokom ljetnjega semestra akademske 2022–2023. godine, a anketirani su studenti na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost – Cetinje, Fakultetu primijenjenih nauka – psihologija Univerziteta Donja Gorica, Fakultetu primijenjenih nauka – matematika Univerziteta Donja Gorica, Fakultetu primijenjenih nauka – elektrotehnika Univerziteta Donja Gorica, Pravnome fakultetu Univerziteta Crne Gore i Studijskome programu socijalna politika i socijalni rad na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore.

Ovaj rad kao posljednju jedinicu ima zaključak u kojemu se tek doslovno ne prepisuju pojedinosti iz razrade, već se oni ključni elementi obrađeni po poglavljima uvezuju i daju u formi poente. Zaključak sadrži, onđe će smo smatrali da je to potrebno, i preporuke iz ugla filološke struke kako da se što učini na putu utvrđivanja identiteta i značaja, stepena očuvanosti, zaštite te na nivou cijeloga crnogorskoga društva afirmacije autentičnih sadržaja crnogorskih govora kao nematerijalnoga kulturnog dobra.

2. MONTENEGRISTIKA I CRNOGORSKA DIJALEKTOLOGIJA KAO NJEZINA DISCIPLINA

Crnogorska je dijalektologija u svome razvojnem putu gotovo istovjetnu sudbinu dijelila s disciplinom čiji je dio – *montenegristikom* (poneko je imenuje i kao *crnogorsku filologiju*).

Težnje i projekti za osvješćivanje i prihvatanje činjenice da crnogorska istorija, kultura, jezik i književnost postoje i na terminološkom i na planu identiteta¹⁵ njihova sadržaja trajale su dugo, idući od konkretnih pojedinačnih istupa i zalaganja pa do formiranja glavnih institucija u tome domenu. Tradicionalna filologija smjernice je dobijala od autoriteta i institucija uglavnom iz Beograda i Novoga Sada, a u čijim je ideološkim pristupima sve što je u vezi s Crnom Gorom tretirano kao regionalni dio korpusa srpske istorije, kulture i tradicije. Takvo je stanje trajalo decenijama, ono je dosljedno slijeđeno u obrazovnoj politici a njegovi se tragovi i ostaci osećaju

¹⁵ Uz već istaknuti odnos prema dijalekatskoj građi s crnogorskoga prostora možemo reći da je važno pravilo da se i crnogorska onomastička građa analizira i publikuje kao dio korpusa srpskoga jezika, a takvoga uticaja nijesu se dugo mogli osloboditi ni strani filolozi. Posebno bismo od takvih radnji kao primjer istaknuli zamašni projekat za sve slovenske jezike *Słowiańska onomastyka - encyklopedia, tom II*, Warszawa-Kraków, 2003, a u kojemu se crnogorska građa opisuje u člancima o srpskoj onomastici, o čemu više informacija u našem članku: „Crnogorska onomastika u kontekstu slovenske onomastike: povodom projekta *Słowiańska onomastyka - encyklopedia, tom II*, Warszawa-Krakow, 2003“ (referat je pročitao na konferenciji Gwara jako medium kulturowe. Historia i współczesność koju je 2022. organizovao Uniwersytet Łódzki, prihvaćen je za objavljivanje u zborniku radova na osnovu ocjene recenzentata). Ukazali smo u tome članku na dejstvo ideologije i status crnogorske onomastike u tradicionalističkoj serbokroatistici: „onomastička građa nudi jezičke informacije za određeno područje, još preciznije dio je jezičkoga inventara ljudi koji konkretne toponime stvaraju, generacijski prenose i čuvaju. S obzirom na to, kao i na činjenicu da na štokavskome sociolingvističkom prostoru govorimo o zasebnim standardnim jezicima – bosanskome, crnogorskome, hrvatskome i srpskom – u *Enciklopediji* o kojoj je riječ građa s crnogorskoga jezičkog prostora u tekstovima o srpskoj onomastici tretira se pogrešno: u pogledu identiteta zanemarena je njezina pripadnost crnogorskome jezičkom prostoru. Za tu se građu čak ni u pogledu geografskog pozicioniranja ne daje precizan podatak odakle je, s kojega je područja itd. Valja istaknuti da se o građi iz ove *Enciklopedije* može pisati u kontekstu južnoslovenske i slovenske onomastike, ali je nedopustivo zaobići pa čak indirektno negirati svaki segment njihova opšecrnogorskoga karaktera“ (Novica Vujović, „Crnogorska onomastika u kontekstu slovenske onomastike: povodom projekta *Słowiańska onomastyka - encyklopedia, tom II*, Warszawa-Krakow, 2003“, *Gwara jako medium kulturowe. Historia i współczesność*, Uniwersytet Łódzki, 2023, u štampi).

i danas u mnogom pogledu. Razlog tome vidimo, prije svega, u činjenici da su profesori maternjega jezika i filolozi koji su u Crnoj Gori radili, bilo u osnovnoškolskom, srednjoškolskom bilo visokom obrazovanju, ili oni angažovani u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti¹⁶ – zapravo bili sljedbenici tradicionalističkoga serbokroatističkog pristupa svim sadržajima crnogorskoga jezika, kako u istorijskoj perspektivi, tako u tretmanu jezika crnogorskih vladara, pisaca, pa sve do pitanja postojanja crnogorskoga standardnog jezika danas. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti jedan je od osnivača Odbora za standardizaciju srpskoga jezika 1997. godine koji radi pri Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti.¹⁷

¹⁶ Mječislav Đekonjski, „Udio nacionalne akademije u defnisanju jezičkoga identiteta u Crnoj Gori“, *Cetinjski filološki dani III*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Univerzitet u Kanzasu, Cetinje, 2022, str. 149–158. U tome članku poljski dijalektolog Đekonjski zapaža: „Može se reći da je CANU za vrijeme jugoslavenske federacije – kad je u pitanju jezik – uglavnom bila na oficijelnom stajalištu o srpskohrvatskome jeziku ijekavskoga izgovora kao zvaničnome u Crnoj Gori. Manje-više to potvrđuju i njene publikacije, među kojima kao višestruko reprezentativnu treba navesti zbornik sa simpozija *Crnogorski govori*, koji je održan 1983. u ondašnjem Titogradu. U tome zborniku štampano je više značajnih dijalektoloških studija. Međutim, uredništvo Zbornika niti uprava Akademije nije se ni u napomenama ogradila od stavova pojedinih učesnika (mahom iz Crne Gore) koji negiraju čak i na dijalekatskome nivou crnogorske specifičnosti. Tako je, recimo, sastavljač prve bibliografije o crnogorskim govorima – Drago Ćupić ustvrdio da ne postoje crnogorski govori kao cjelina bilo koje vrste, a Mitar Pešikan klasifikacijom tih govora pokušavao pokazati kako su oni dio šire cjeline. Kao stidljiv pokušaj da se prikaže i drugačije mišljenje i makar implicitno oponira pansrpskim lingvistima treba pomenuti odluku urednika zbornika da u njemu štampa studiju Josipa Hamma, koja nije izložena na skupu, a u kojoj se Hamm kritički nemilosrdno osvrće na tada oficijelne klasifikacije crnogorskih govora koje čak ni imenom ne pokazuju na koje se govore odnose“ (str. 151). O aktivnostima Akademije iz novijih vremena, konkretno iz perioda nakon povraćaja državne samostalnosti Crne Gore Mječislav Đekonjski piše na osnovu njihova dva najznačajnija projekta u novije vrijeme – zbornika radova sa simpozijuma *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija* (CANU, Podgorica, 2008) i *Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika* (CANU, Podgorica, 2016). Oba ta izdanja Đekonjski ocjenjuje kao negativan odnos CANU prema crnogorskome jeziku i montenegristici: prvom publikacijom dominiraju radovi kojima se negira postojanje crnogorskoga jezika i discipline koja ga izučava, dok je spomenuti Rječnik na kojemu je radio tim na čelu s lingvistkinjom Rajkom Glušicom pokazao nesposobnost autorskoga tima i izdavača ne samo u pogledu gramatičkoga defnisanja riječi, nego i u greškama iz nacionalne istorije ili falsifikovanja temeljnih civilizacijskih tekovina kakva je antifašizam.

¹⁷ U osnovne podatke o osnivanju toga odbora stoji: „Оснивачи Одбора су три академије наука и уметности (САНУ, ЦАНУ и АНУРС), Институт за српски језик САНУ и Матица српска, факултети из Србије, Републике Српске и Црне Горе на којима се студира и изучава српски језик, те Српска књижевна задруга“ više o tome na:

Jezikoslovna je montenegrizika, kao i cijela crnogorska filologija inače, dugo kroz istoriju nailazila na velike otpore: prvo u domenu proučavanja istorije crnogorskoga jezika,¹⁸ a potom i njegove sociolingvističke samobitnosti u kontekstu štokavskih jezika, za koju profesor Emil Tokaž veli: „Crnogorski jezik ima mnogo tipičnih karakteristika koje potpuno potvrđuju njegov sociolingvistički identitet“.¹⁹ Iz spleta događaja koji su kroz vanjsku istoriju crnogorskoga jezika uticali na sam jezički korpus te pouzdane literature o tim procesima nametnuo se konkretan zaključak: „Od aneksije Crne Gore 1918. i njezina stupanja u zajedničku državu SHS, odnosno kasniju Jugoslaviju, jezička je politika bila u potpunosti prepuštena Srbiji. O tome vjerno svjedoče članci Bogića Noveljića, objavljeni u crnogorskoj štampi između dva svjetska rata.“²⁰

<http://www.isj.sanu.ac.rs/odbor-za-standardizaciju/o-odboru/> (pristupljeno 25. avgust 2022).

¹⁸ Teze koje su zatele crnogorski filolozi, a kad je o istoriji crnogorskoga jezika riječ – prije svega mislimo na radove Vojislava P. Nikčevića i Adnana Čirgića, postale su relevantna literatura i širom slavističkoga svijeta. Glavni izvor informacija nalazimo u preglednome i jasno strukturiranom radu o razvojnim etapama crnogorskoga jezika Adnana Čirgića „Istorijski razvoj crnogorskoga književnog jezika“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 23–50. O pouzdanosti te literature govori i ukrajinska jezikoslovka Ljudmila Vasiljeva koja u svojim radovima podržava argumentaciju crnogorskih kolega, osobito za razvojni put i identitetski lik crnogorskoga jezika do reforme Vuka Karadžića, koji u pogledu vanjskih uticaja i tradicije svjedoče da je bio drukčiji od razvojnoga puta srpskoga jezika: „Отож, мова початку XIX ст., що використовувалася в Чорногорії, на відміну від сербської, базувалася на іншій, народній, основі (сербська ж головно спиралася на церковнослов’янські традиції, перебуваючи під значним російським впливом). Це було зумовлено тим, що в Чорногорії не переривалися традиції розвитку народної мови, розвивалася писемність цією мовою, постійно розширювалася сфера її використання, і, отже, мова спілкування та мова творів художньої літератури були близькими, оскільки обидві мали в своїй основі місцевий мовний матеріал. На них відчутно вплинули фольклорні традиції. А тому в цей час у Чорногорії був цілком допустимим і реальним для кодифікації літературної мови інший шлях, аніж той, який обрав Вук Караджич – ‘більш середній шлях, обраний Негошем, коли фонетика й морфологія були нормалізовані цілком на народній штокавській основі, а лексика кодифікувалася на базі симбіозу народних і книжних елементів’/212/186). З прийняттям вуківської реформи традиційні народні розмовні елементи в чорногорській мові почали кваліфікувати як діалектні чи регіональні явища/512/187)“ – Людмила Васильєва, *Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан*, ЛНУ ім. Ів.Франка, Львів, 2002, с. 344.

¹⁹ Emil Tokaž, „Poljske veze Vojislava P. Nikčevića“, *Cetinjski filološki dani I*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 69.

²⁰ Adnan Čirgić, „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 171–202.

Jedna od činjenica iz polovine XX vijeka u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji jeste usaglašavanje pravila i potpisivanje Novosadskoga dogovora 1954, na kojemu nije bilo filologa ni kulturnih radnika koji su u ime Crne Gore i interesa njezine kulture učestvovali u radu toga dogovor. Zaključci će Novosadskoga dogovora usmjeriti razvitak i koncepciju službenoga srpskohrvatskoga/srpskog jezika, a prvi će konkretni rezultat biti *Pravopis srpskohrvatskoga jezika* objavljen 1960. te otpočinjanje objavljivanja rječnika toga jezika u izdanju Matice srpske i Matice hrvatske.²¹ Razvoj događaja u tome periodu i njihove posljedice na crnogorske prilike jezikoslovac Adnan Čirgić vidi ovako: „Novosadskim dogovorom koji je prethodio izradi zajedničkoga *Pravopisa srpskohrvatskoga književnoga jezika* (1960) Crna Gora i njen jezik opet su praktično bili uključeni u srpski kulturni korpus. Predstavnik Crne Gore na tome dogovoru nije bilo. A lingvisti porijeklom iz Crne Gore koji su u tome učestvovali uglavnom su zastupali stavove usklađene sa srpskom jezičkom politikom. Crna Gora tako nije dobila ni pravo na sopstvenu jezičku varijantu. Njezin je jezik u najboljem slučaju tretiran kao crnogorski književnojezički izraz, dakle kao podvarijanta srpske varijante! Može se reći da je jedini institucionalni otpor svemu tome pružilo Udruženje književnika Crne Gore kad je 1971. objavljeno saopštenje protiv negiranja zasebne crnogorske jezičke varijante (u rangu s hrvatskom i srpskom jezičkom varijantom) od strane Društva za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore, koje je apriorno prihvatilo stavove beogradskih i novosadskih jezikoslovaca: ‘Novosadski dogovor danas se ne može smatrati neprevaziđenim. On nije ni bio pravi izraz naše jezične situacije. Jezik Crnogoraca nastajao je u specifičnim ljudskim, društvenim i kulturno-istorijskim uslovima. Za postojanje crnogorske jezičke varijante ima isto toliko vrijednih argumenata kao i za ostale varijante.’ No ni taj proglas, kao ni pojedinačni stavovi, nijesu mogli bitnije uticati na kreiranje jezičke politike u Crnoj Gori. Nije bilo društvenopolitičkih uslova u kojima bi se Crna Gora mogla

²¹ Odnedavno postoji knjiga *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija* (Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica i Cetinje, 2021), pa se zahvaljujući njezinim registrima radova, monografija i autora koji su se bavili tim temama jasno može sagledati istorija ovoga procesa u crnogorskoj nauci i kulturi. Bibliografiju čini 13437 jedinica razvrstanih na gotovo 1000 stranica. Ovako dati na jednome mjestu svi ti radovi biće značajna pomoć domaćim i inostranim kolegama, bilo da se bave jezičkim problemima u dijahroniji bilo sinhroniji, jezičkom politikom ili statusom crnogorskoga jezika, raznim segmentima jezika crnogorskih pisaca itd.

izboriti za sopstvena jezička prava niti je bilo dovoljno filologa koji su imali kritički stav prema znanjima koja su stekli uglavnom u Beogradu.“²²

Kako su jezička politika kreirana u jugoslovenskoj državi tokom službenoga srpskohrvatskoga/srpskog jezika, globalne komunikacijske okolnosti i kulturne interferencije, pomodarstvo i druge izvanjezičke činjenice uticali na leksiku crnogorskoga jezika moguće je pratiti na više nivoa. U lingvistici se drži da se u toponimima najpostojanije čuvaju tragovi jezičke starine, pa taj dio leksike može poslužiti za ilustraciju procesa koji su tom vanjskom istorijom jezika uticali na crnogorski jezik. Posljedice raznih prilagođavanja izvornih crnogorskih oblika srpskohrvatskoj/srpskoj jezičkoj normi vidljive su na svakome dijelu Crne Gore. Jedan od autora koji je ostavio mnoge dragocjenosti u literaturi za koje lingvisti nijesu imali, a nijesu ni umjeli pronaći odgovore jeste Vukić Pulević, biolog-botaničar i proučavalac crnogorskih toponima upravo iz ugla ovih disciplina kojima se decenijama bavio (prije svega mislimo na brojna homonimska preplitanja u fitotonimima). Svaki je Pulevićev rad zasnovan na primjerima s terena. Nesumnjiv je doprinos ovoga autora u tome što je pokazao da se u crnogorskim fitotonimima – i toponimima, uopšteno – dobro čuvaju prepoznatljive opšternogorske jezičke crte, i što je još važnije te se konstatacije potvrđuju na vrlo velikome uzorku s cijeloga prostora Crne Gore.²³

²² Adnan Čirgić, „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 181–182.

²³ Značajna je kao registar građe s brojnim primjerima crnogorskih toponima ova Pulevićeva koautorska knjiga: Vukić Pulević & Novica Samardžić, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003. Brojni su toponimi tipa Ošečenica, Prešeka, Šenokosi, Šerogošte, Orlošed i mnogi drugi iz Pulević-Samardžićeve knjige koje treba hitno i prevashodno zaštititi jer ih državne službe u kontinuitetu na putokaznim tablama, geografskim kartama i atlasima, turističkim publikacijama i sličnoj literaturi daju u falsifikovanom liku, tj. u formi koja ne živi u izvornome govoru mještana datoga kraja. Vukić Pulević u svojim studijama barata terminom invazivna leksika i obrazlaže njezino prodiranje u leksikon crnogorskoga jezika na primjerima iz svoje struke, dok je s aspekta leksikologije i leksikografije vrijedno i ovo imati u vidu: „Kako je u pitanju veoma značajna farmakopejska i medonosna biljka, to je o njoj dosta pisano u specijalističkoj literaturi, pa i u novinskim člancima, a ime joj se često srijeće na pakovnim čajevima, ekstraktima etarskog ulja i na medikamentima. Autori stručnih tekstova najčešće su bili sa strane, uglavnom iz Beograda i Zagreba, upravo će su se najviše razvijale farmakološke nauke i će su bile najuticajnije lingvističke škole. Tako su i imenovanja te biljke 'spontano' išla u dva pravca: forsiran je srpski naziv žalfija i hravtski kadulja, a polako potiskivana crnogorska imena pelin i pelim. Na žalost, primjer pelina nije usamljen. Tako se u komunikacijama, naučnim i laičkim, naziv koštanj u Crnoj Gori polako zamjenjuje s kesten, mrkva sa šargarepa, murva s dud, šipak s nar, kukurijek s bulka, dinja s lubenica, kasaronja s vodeni orah i dr. Crna Gora zadugo

Povodom markantnijih jezičkih osobina koje je Pulević iz domena lingvistike samo kao formalni laik, a uistinu suštinski poznavalac lingvističke terminologije i jezičkoga sistema – prepoznao u znatnome fondu građe jednom je prilikom odlično zapazio: „I laik u lingvistici lako zapaža da nijednome slovenskom jeziku nije toliko primjeren fonetski princip na relaciji ortoepija – ortografija kao crnogorskome. (...) Crna Gora nalazi se na raskršću kultura, a time i jezika. Kao slobodna zemlja imala je priliku da izgrađuje i usavršava svoj narodni jezik i da ga sama uvodi u literaturu i u opštu govornu i službenu komunikaciju. Taj jezik KARADŽIĆ nije dao Crnogorcima, već ga je kao gotov uzeo iz Crne Gore, đe je standardni jezik narodni ijekavskoga izgovora, a ne 'jatovski' s fonološkom refleksijom toga staroga znaka. Crnogorskome jeziku *locus classicus* je u Crnoj Gori, a ne ni u Beču ni u Novom Sadu, niti na bilo kojoj jezikoslovnoj katedri izvan Crne Gore, a to što nije bilo uslova da se ta važna pitanja na vrijeme riješe – problem je druge vrste. Koliko je jaka pozicija glasova **đ, ć, š, ž** i **ž**, vidi se i po tome što su monolitno opstali u crnogorskoj ortoepiji, iako su za njihov nestanak stvarani ortografski preduslovi“.²⁴

U kratkim rezovima data istorija dešavanja na crnogorskom jezičkom i šire štokavskom prostoru odgovara stanju kako ga je ukratko predstavio slovenački jezikoslovac Marko Snaj: „Po konvergenciji nastali srpskohrvatski književni jezik 19. i 20. vijeka većinu je vremena živio s dva standarda, ijekavicom i ekavicom. U drugoj polovini 20. vijeka ijekavica je bila u zvaničnoj upotrebi u Hrvatskoj, BiH i Crnoj Gori, a ekavica u Srbiji. Oba književnojezička standarda su se međusobno razlikovala još u mnogim pojedinostima, od upotrebe različite leksike za istu stvarnost (žlica : kašika; uvjet : uslov; vlak : voz; kruh : hleb), tvorbenih procesa (informirati : informisati), pa do sintaktičkih konstrukcija, npr. korišćenje infinitiva (hoću ići : hoću da idem). Za oba književnojezička standarda su brinuli centar Matice hrvatske u Zagrebu i Matice srpske u Novom Sadu, koji nijesu nikada našli pravi i adekvatan način zajedničkog života i rada. Raspadom

nije imala naučne institucije i univerzitske centre, niti lingviste koji su mogli da utiču na jezičke tokove i razne 'standardizacije' i 'dogovore' o zajedničkome 'srpskohrvatskom jeziku'. Nijesu se u Crnoj Gori razvijale ni druge nauke i struke, pa ni botanika“ (Vukić Pulević, „Fitonimi pelin, pelim i kaloper u toponimiji Crne Gore“, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 78). Uz rečenu bi se knjigu dalo navesti i još više drugih radova ovoga autora, ali ćemo uputiti još na jedno kapitalno izdanje: Vukić Pulević, *Grada za fitonimiju Crne Gore*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2021.

²⁴ Vukić Pulević „Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji“, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 177.

Jugoslavije 1991. očekivano su započeli divergentni procesi, koji s uspostavljanjem nacionalnih država logično rezultiraju proglašenjem sopstvenih državnih jezika.²⁵

Dugo je kroz XX vijek pa i koju godinu kasnije trajala dominacija zvaničnoga srpskohrvatskoga/srpskoga jezika u službenoj i javnoj upotrebi u Crnoj Gori. Složenost jezičke situacije koja je nastala raspadom velike jugoslovenske federacije 1991. uvećavana je politikantskim nastupima srpskih jezikoslovaca koji su ideološkim i velikodržavnim stavovima kreirali asimilacije svih sadržaja crnogorskoga jezika. Najveći je problem bio u tome što su zanemarivali temeljne principe struke i dostignuća u lingvistici koja kažu da treba praviti razliku između jezika kao sistema i jezika kao standarda. Jedan od najznačajnijih standardologa onoga vremena Josip Silić o ovome je problemu, kao i o neprimjerenome raspravljanju o tzv. raspadu srpskohrvatskoga jezika ovako pisao: „U sociolingvističkome smislu jedinstva nikada nije bilo. Nije bilo, rekli smo, supstancije na temelju koje bi se moglo govoriti o tome jedinstvu. Često se namjerno sa sociolingvističke problematike (koja je *conditio sine qua non* standardnoga jezika) prelazilo na lingvističku. Nije se razlikovao štokavski kao sustav od štokavskoga kao standarda. Zato je nelogično govoriti o 'raspadu srpsko-hrvatskoga'. Raspasti se može samo ono što prirodno postoji“.²⁶

Činjenica je da je pri uspostavljanju montenegristike u radu najagilnijih predstavnika rađeno i na otklanjanju terminoloških nepreciznosti tradicionalista u filologiji, kakve se nalaze, na primjer, u neadekvatnome imenovanju razvojnih etapa crnogorske književnosti ili crnogorskoga jezika, a uporedo je uspostavljan sistem proučavanja tih jezičkih i literarnih sadržaja u formi samostalnih naučnih disciplina.²⁷ Uopšte uzevši, u svakoj je od tih grana montenegristike sakupljen bogat fond literature koju su dominantno ispisivali domaći autori, pa tako i u domenu

²⁵ Marko Snog, „Crnogorski jezik, što, od kada i zašto“, *Pobjeda*, 12. IV 2021.

²⁶ Josip Silić, „Neetnički i etnički identitet“, *Identitet jezika jezikom izrečen*, Zbornik rasprava s Okrugloga stola o knjizi Roberta D. Greenberga *Jezik i identitet na Balkanu*, ur. Anita Peti-Stantić, Srednja Europa, Zagreb, 2008, str. 60.

²⁷ Vidi: *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica i Cetinje, 2021. Golema je masa članaka i monografija o ovoj i s njom vezanim temama, tolika da bi njihovo iscrpno navođenje samo opteretilo ovaj rad, ali je srećna okolnost to što je svaka od tih jedinica evidentirana i s bibliografskim podacima objavljena u ovoj Bibliografiji. Bibliografija i druga izdanja Fakulteta za crnogorski jezik i književnost nalaze se u bazi izdanja te ustanove: Fcjkbaza.me

standardologiji i sociolingvističke zasnovanosti koncepta crnogorske jezičke norme.²⁸ Utemeljeno na činjenicama o crnogorskome jeziku (i književnosti) u štokavskome kontekstu a slijedeći i afirmišući literaturu što je nastajala u Crnoj Gori za potonjih pola vijeka o novijim činjenicama u sferi sociolingvistike, kognitivne lingvistike te standardologije u inostranoj literaturi se, kao na primjer u radu poljskoga jezikoslovca Roberta Bonjkovskoga, konstatuje i ovo: „Nowe języki standardowe Serbów, Chorwatów, Muzułmanów bośniackich i Czarnogórców budzą wiele kontrowersji. Często toczą się polemiki nad ich wzajemnymi relacjami, a nawet stawia się pytanie, czy nie jest to jednak jeden język. Odpowiedzi mogą być różne, w zależności od tego, czy analizujemy ich stosunek na płaszczyźnie języka jako faktu genetycznego (uwzględniając jego genezę i historię), czy też jako odmiany standardowej. W swojej genezie wywodzą się one z tej samej sztokawskiej, rozległej grupy dialektycznej. W związku z tym podobieństwo struktur gramatycznych we wszystkich tych językach jest oczywiste. Dlatego nie może być różnic np. w liczbie przypadków fleksyjnych, w systemie form czasownikowych, w systemie morfemów gramatycznych czy też zaimków osobowych. Języki te zatem nie różnią się tam, gdzie różnica między nimi istnieć nie może (Por.: I. Pranjković, Hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik, [w:] *Język wobec przemian kultury*, red. E. Tokarz, Katowice 1997, s. 53–59). Natomiast zasadnicze różnice występują tam, gdzie możliwość zróżnicowania istnieje, a więc w standardach wymienionych języków. (...) Język standardowy opiera się m.in. na możliwości wyboru, dlatego też różnice między językami chorwackim, bośniackim, serbskim i czarnogórskim wydają się wystarczające i wiarygodne, aby mówić o różnych językach standardowych, tym bardziej że wszystkie te języki są oficjalne i urzędowe, mają bogatą tradycję literacką (Por. też: E. Tokarz, *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*, [w:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*, red. H. Fontański przy współpracy E. Straś, Katowice 2001, s. 25.)“.²⁹

²⁸ Isto.

²⁹ Preveden na crnogorski ovaj citac glasi (prevod naš): „Novi standardni jezici Srba, Hrvata, bosanskih Muslimana i Crnogoraca izazivaju mnogo kontroverzi. Često se vode polemike oko njihovih međusobnih odnosa, pa se čak postavlja i pitanje nije li to ipak jedan jezik. Odgovori mogu biti različiti, zavisno od toga da li analiziramo njihov odnos na nivou jezika kao genetsku činjenicu (uzimajući u obzir njegovu genezu i istoriju) ili kao standardni tip. U svojoj genezi, oni potiču iz iste štokavske, opsežne dijalekatske grupe. Dakle, sličnost gramatičkih struktura u svim ovim jezicima je očigledna. Stoga ne može biti razlika, na primjer, u broju pregibnih padeža, u sistemu glagolskih oblika, u sistemu gramatičkih morfema ili ličnih zamjenica. Ovi jezici se, dakle, ne razlikuju tamo gdje ne može

Uprkos tome što su čvrstu argumentaciju u korist montenegrizike iznosili brojni domaći, kao i više inostranih naučnika, mnogo je vremena trebalo dok se pojavom nekolicine djelatnika iz generacije s kraja 1960-ih pa nadalje do kraja XX i prvih godina XXI stoljeća krene odlučno u statusno zatemeljivanje montenegrizike – jednako jezikoslovne kao i književne.³⁰ U književnoj montenegrizici takođe je bogato filološko nasljeđe, a danas se kao abeceda znanja o istorijskome hodu od srednjovjekovnih tekstova, kraćih ili dužih usmenih ostvarenja te novije naše književnosti uzima trotomna *Istorija crnogorske književnosti* iz 2012.³¹ Iako je proučavanje jezika stvaralaca što su pripadali crnogorskoj književnosti otpočelo prije dva vijeka, te i pored činjenice da se tokom istorije toga proučavanja prepoznaju, svaki sa svojim specifičnostima, tri perioda (do 1918; od

postojati razlika između njih. S druge strane, fundamentalne razlike se javljaju tamo gdje postoji mogućnost diferencijacije, odnosno u standardima navedenih jezika. (...) Standardni jezik je zasnovan na mogućnostima izbora, stoga se razlike između hrvatskog, bosanskog, srpskog i crnogorskog jezika čine dovoljnim i vjerodostojnim da se govori o različitim standardnim jezicima, tim više što su svi ti jezici službeni, te imaju bogatu književnu tradiciju“ – Robert Bońkowski, *Słowianie środkowopółdniowi na przelomie XX i XXI wieku. Język-Religia-Naród-Państwo*, Wydawnictwo PARA, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice 2010, s. 38-39. Ovome treba dodati podatak da je u Poljskoj odbranjena i doktorska disertacija o crnogorskome jeziku: Przemysław Brom, *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała, 2007.

³⁰ Vrijedna je spomena u istorijskome emancipatorskom kretanju crnogorskoga društva ka standardizaciji crnogorskoga jezika za potrebe toga društva, pored ostalih, Deklaracija Crnogorskoga PEN centra naslovljena „Jezik kao domovina“ iz 1994. a izrečena kao protest zatemeljen na naučnim osnovama te na političkim razlozima da se u imenovanju crnogorskoga jezika vidi očigledan državni interes. U toj se deklaraciji ističe da „Pod pojmom crnogorski jezik ne podrazumijevamo sistemski poseban jezik, nego jedan od četiri pomenuta naziva (crnogorski, srpski, hrvatski, bosanski) kojim Crnogorci imenuju svoj dio štokavskog sistema, koji zajednički baštine sa Muslimanima, Srbima i Hrvatima. To je njihovo prirodno pravo, koje je neotuđivo“ („Jezik kao domovina. Deklaracija Crnogorskoga PEN centra“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 22, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 367–368).

³¹ *Istorija crnogorske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012: I tom – Novak Kilibarda, *Usmena književnost*; II tom – Radoslav Rotković, *Crnogorske književnost od početaka pismenosti do 1852*; III tom – Milorad Nikčević, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918*. U toku je na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost realizacija četvrtoga i petoga toma Istorije koji će obuhvatiti crnogorsku književnost nakon 1918. godine. Cjelovit uvid u istorijska kretanja crnogorske književnosti i njezine tematske, jezičkostilske i dr. razuđenosti mnogo je obogaćen pojavom *Istorije crnogorske književnosti za decu i omladinu* autorke Sofije Kalezić (Sofija Kalezić, *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu*, FCJK, Cetinje, 2018).

1918. do 1968; od 1968. naovamo), nastanak monografije o utemeljivačima književne montenegrizike čekao je na pojavu Aleksandra Radomana u crnogorskoj filologiji.³²

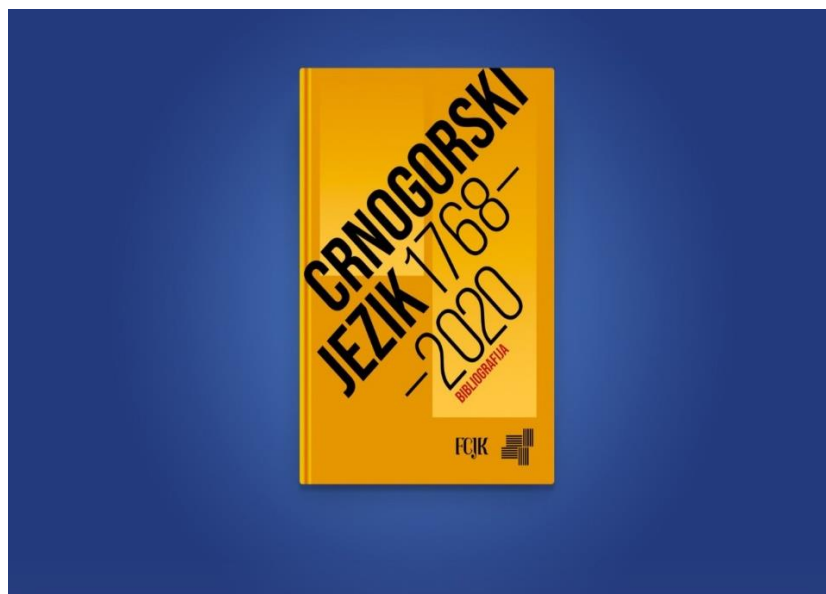
Nekoliko decenija kasnije, ubrzo nakon obnavljanja državne samostalnosti 2006, crnogorski jezik je priznat i kao nastavni predmet i kao službeni jezik prema crnogorskom Ustavu iz 2007. godine, a izrađeni su i standardološki priručnici. Koliko je, međutim, tokom XIX i XX vijeka napisano priloga, studija, monografija i leksikografskih izdanja koja nedvosmisleno

³² Radomanova je knjiga *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači* (Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018) – najpotpunija sinteza znanja o sistemu proučavanja u književnoj montenegristici koji su obrađeni stvaraoci i zatemeljivali od 1960-ih. U toj se knjizi analizira djelo i doprinos ovih autora: Radovana Zogovića (str. 13–42), Ratka Đurovića (str. 43–58), Radoja Radojevića (str. 59–74), Milorada Stojovića (str. 75–100), Krsta Pižurice (str. 101–132), Radoslava Rotkovića (str. 133–164), Slobodana Tomovića (str. 165–186), Slobodana Vujačića (str. 187–210), Sretena Perovića (str. 211–232), Danila Radojevića (str. 233–256), Novaka Kilibarde (str. 257–286), Vojislava P. Nikčevića (str. 287–316), Vojislava Minića (str. 317–336), Milorada Nikčevića (str. 337–356) i Božidara Pejovića (str. 357–381). Opredjeljenje za ovakav pristup i vremenski okvir Radoman obrazlaže na ovaj način: „Godina 1968. nije uzeta slučajno kao prekretnica u tretmanu nacionalne književnosti, budući da je baš te godine u ondašnjem Titogradu održan naučni skup 'Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja' na kojem je Radoje Radojević u diskusiji iznio osnovne premise crnogorske kritičke humanistike: 'Kategorički odbijam, ne samo ovdje nego bilo gdje, da raspravljam o tome da li postoji crnogorska nacija i nacionalna kultura. Smatram da to ni u kom slučaju ne može biti ni predmet rasprave na ovome skupu. Isto tako odbacujem, kao nenaučne, buržoasko-idealističke špekulacije sa 'nacionalnim osobnostima', 'individualnostima' i sličnim terminološkim zaobilaženjima, pomoću kojih se želi produžiti tretman crnogorske nacije i crnogorske kulture u skladu sa starim buržoasko-nacionalističkim i hegemonističkim interesima pojedinih društvenih grupacija u Jugoslaviji. (...) Kad postoji nacija, postoji i nacionalna kultura kao osnovni element nacionalnog bića, kao neotuđivo kulturno nasljeđe i bogatstvo nacije. Opšti značaj crnogorske nacionalne kulture za sve narode Jugoslavije, pa i za druge ukoliko njeni dometi dosežu, ničim nije umanjen ako se ona smatra onim što jeste: crnogorskom, ako se u školskim programima, antologijama, udžbenicima i svim mogućim drugim vidovima ne tretira kao sastavni dio neke druge nacionalne kulture.' Na istome skupu Milorad Stojović podnio je referat 'O periodizaciji crnogorske književnosti' u kojem je, na tragu Radojevićevih shvatanja, crnogorsku književnost tretirao kao samosvojnu cjelinu, nudeći osnovne smjernice za njenu istorijskoknjiževnu periodizaciju u rasponu od deset vjekova, što je označilo radikalni raskid s ranijim hegemonijskim rakursima deskripcije i vrednovanja crnogorske literature. Iste godine pojavila se i Stojovićevo djelo *Nadmoć ljudskosti* koja je, uz prilog o djelu Marka Miljanova Popovića, donijela sedam književnoistorijskih radova o crnogorskoj književnosti XX vijeka, čime je književna montenegrizika obogaćena novim tematskim cjelinama, prevazilazeći tradicionalističko usko interesovanje za usmenu književnost i djelo Petra II Petrovića-Njegoša“ (Aleksandar Radoman, *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 10–11).

potvrđuju postojanje crnogorskoga jezika, njegovu istoriju i korpus, najbolje svjedoči knjiga *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*.³³ Tom se bibliografijom i njezinim registrima radova o jezičkim i izvanjezičkim činjenicama iz crnogorske stvarnosti dokumentuje i jasno zasniva zaključak savremene sociolingvistike: „u svim zemljama južnoslavenskog područja traju procesi generalizacije i specijalizacije znanja o jeziku te možemo pratiti tijesnu vezu jezika i društva što odgovara logici suvremene jezikoslovne paradigme. Južnoslavenski znanstvenici pokušavaju stvoriti svoju adekvatnu znanstveno utemeljenu sociolingvističku koncepciju jezičnog razvoja, prikazati je u širokom povijesnom kontekstu, istražiti suvremenu sociolingvalnu situaciju, opredijeliti prioritete suvremene jezične politike, jezičnog planiranja i tako pokušavaju izbjeći jezične konflikte u društvu. (...) za rješavanje važnog problema, povezanog s tumačenjem procesa jezičnog planiranja koji se zbivaju u novim zemljama na južnoslavenskim prostorima nakon sticanja neovisnosti, pojavio se pojam restandardizacije koji je vezan za preoblikovanje jezičnog korpusa. Važan su uvjet suvremenog razvoja južnoslavenskog područja veze s društvom čiji je cilj izbjegavanje manipulacija s jezičnom svijesću državljana, posebice u svjetlu osnova suvremene jezične politike.“³⁴

³³ *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica i Cetinje, 2021. „Zahvaljujući ovoj *Bibliografiji* na jednome su se mjestu našli prilozi, studije, rasprave, prikazi, monografije, časopisi, zbornici naučnih radova na osnovu kojih spoznajemo procese u jeziku samome, kao i saznanja o dešavanjima u vezi s jezikom, njegovim imenom, jezičkoj politici i zakonodavstvu itd. Olakšava nam se, dakle, praćenje literature o tzv. unutrašnjoj i spoljašnjoj istoriji jezika. Vidljivo je da je istorija crnogorskoga jezika tekla u različitim pravcima, s posvjedočenim različitim kulturnim i ideološki projektovanim uticajima, tekla je ta istorija u različitim državnim i zakonskim okvirima, tekla je i pod različitim imenima toga jezika, pa je sve to uz adekvatnu kontekstualizaciju vrijedno nasljeđe montenegristike i generacija koje dolaze“ (Novica Vujović, iz izlaganja na predstavljanju knjige u JU Biblioteka „Radosav Ljumović“ u Podgorici 15. 12. 2022).

³⁴ Ljudmila Vasiljeva, „Utjecaj društveno-političkih činjenica na jezične promjene u Crnoj Gori“, *Cetinjski filološki dani I*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 59–60.

Slika 1: naslovna stranica bibliografije *Crnogorski jezik 1768–2020*,
autor Milutin Marković

Montenegristica danas kao najznačajniji istraživački i izdavački centar ima Fakultet za crnogorski jezik i književnost. U izdanjima i međunarodnim aktivnostima ta ustanova realizuje projekte za njegovanje najvrednijih ostvarenja u istoriji ove discipline a značajnih za crnogorsku kulturu uopšte.³⁵ Predstavljanje inostranoj naučnoj zajednici najnovijih rezultata u montenegristici takođe je jedno od postignuća te ustanove. Vrijedan spomena je sud o radu savremene montenegristike i cetinjskoga Fakulteta koji je izrekao Emil Tokaž: „Ne znam nijedno akademsko središte u Poljskoj – a jest ih nekoliko desetaka – koje bi dovodilo u pitanje status crnogorskoga jezika. Njihove su publikacije na tome području objektivne i promišljene te se trude približiti čitatelju trenutačnu jezičnu situaciju Slavena na Balkanu“.³⁶ Iz popisa izdanja u više od 10 biblioteka cetinjskog Fakulteta te tema koje su obrađivane na njihovim tribinama i naučnim skupovima posvećenim raznim montenegristima ili na simpozijumu Cetinjski filološki dani razvidno je da jezikoslovna i književna montenegristica predstavljaju značajan dio slavistike.

³⁵ O cetinjskome Fakultetu i svim pojedinostima iz rada te ustanove vidi: <http://www.fcjk.me/> . Uz monografije i studije koje citiramo ili na njihove domete upućujemo u ovome radu, prije ostalih treba posebno spomenuti časopis *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, te zbornik radova *Cetinjski filološki dani*.

³⁶ Emil Tokaž, „Poljske veze Vojislava P. Nikčevića“, *Cetinjski filološki dani I*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 69.

Najkraće, rad ove ustanove osvjedočuje se kao kontinuitet s prethodnim generacijama crnogorskih i inostranih filologa uz naslonjenost na savremena interesovanja, pojmovno-terminološke te teorijsko-metodološke novosti najmlađih generacija filologa kod nas i u svijetu.

Razvijala se, dakle, i crnogorska dijalektologija u prilikama kakve smo gore opisali. Razvidno je da je i ta disciplina imala sudbinu ukupne montenegriskike, no i pored statusne i formalne nepriznatosti – crnogorska će dijalektologija od prvih radova do danas ostaviti kapitalne rezultate. Vrijedi opet uputiti na bibliografiju *Crnogorski jezik 1768–2020*, kojom je i crnogorska dijalektologija legitimisana u punom značenju – i po kontinuitetu i broju radova, i po obuhvaćenosti obrađene teritorije te ogromnome fondu građe³⁷ bilježene na terenu od izvornih govornika. Crnogorsku su dijalektologiju zatele od XIX vijeka domaći i inostrani naučnici, njihovi su kraći prilozi ili opsežne monografije poslužile Adnanu Čirgiću da na temelju dosad poznatog u literaturi sačini sintezu u formi knjige *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Istina da ta knjiga predstavlja sintezu dosadašnjih znanja, međutim Čirgić je kao savremeni dijalektolog u stalnome obilasku različitih terena i njegovo poznavanje podataka s različitih područja crnogorskih govora pojedinost koja njegovim zaključcima daje postojanost. U akademskim visokoškolskim programima u Crnoj Gori dijalektologija (i akcentologija) nalazi se kao vrlo sadržajan predmet, a Čirgićeva knjiga udžbenik je za taj predmet. Pouzdanost te knjige crpimo iz autorova dobrog poznavanja svih idioma našega jezika i osobito autorova vladanja literaturom, prije svega savremenom, što je i rezultiralo zaključcima koji su otklonili mnoga netačna ili neprecizna određenja u imenovanju crnogorskih govora, podjeli tih govora ili identitetu građe na temelju koje se oni izučavaju. Prihvatio je autor *Dijalektologije crnogorskoga jezika*, da i to istaknemo, sve vrijedno što se našlo u radovima prethodnika, svakome od njih u vidu portreta odao priznanje za doprinos montenegristici,³⁸ ne skrivajući im ni jednu jedinu zaslugu, ali isto tako ne štedeći da argumentuje kritiku tradicionalističkih manjkavosti srpskohrvatskoga jezičkog zajedništva u odnosu prema crnogorskome jeziku te naročito ideološki koncept srpske filologije koji se prema crnogorskome jeziku manifestuje u formi negiranja i asimilacije.

³⁷ Iako može djelovati neodređeno a zahtijevalo bi detaljnije i komentarisanje u vezi s konkretnim radovima, načelno napominjemo da u relevantne istraživače ubrajamo filologe što analizu neke jezičke crte sprovode na većem broju primjera iz datoga govora te građu zapisuju u autentičnome njezinom liku.

³⁸ Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.

Godinama uz monografije o crnogorskim govorima nastaju izdanja dijalekatske leksikografije. Montenegristika se i na tome polju može pohvaliti dobrim rezultatima, i to tako da uz rječnike koje su potpisali najugledniji filolozi za mnoga područja imamo rječnike ili manje zbirke leksike koju su sakupljali laici, zavičajci i razni posvećenici zavičaju.³⁹ Preciznije rečeno, „crnogorski leksikografi, dijalektolozi i onomastičari mogu se naslanjati na iskustva kolega istraživača sa šire štokavske teritorije. Nama se čini da će mladi istraživači, recimo i to ovdje, najviše doprinijeti obradi tema o kojima je riječ ako se u diplomskim, magistarskim i doktorskim radovima budu usmjeravali na originalne jezičke spomenike, te materijale iz jugoistočnih i severozapadnih crnogorskih govora prikupljene u saradnji s izvornim informatorima“.⁴⁰

U članku „Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela“ dijalektolog Drago Ćupić ovome problemu pristupa tako što ga razmatra kroz cio niz pitanja: „je li to rječnik jednog govora, posmatran diferencijalno u odnosu na druge govore, odnosno na leksiku književnog jezika, sa tzv. semantičkim dijalektizmima; da li je takvo djelo skup fonološko-fonetskih, leksičkih i drugih osobnosti govora i njihov odnos prema nekom drugom idiomu; je li to rječnik diferencijalan u odnosu na Vukov leksikon, ili je to pak sva leksika koja živi u jednom govoru, bez obzira na uglove posmatranja dijalekatske leksike; ili je to, možda, skup ruralnih terminologija

³⁹ Strukturu dijalekatskih rječnika crnogorskoga jezičkog područja, zasvjedočeni leksikografski postupak u njima te korpus na kojemu su zasnovani proučavala je Sonja Nenezić u radu „Leksikografski postupak u rječnicima crnogorskih govora“. U tome se radu nalazi ovaj zaključak: „Za crnogorsku teritoriju broj od trideset jednog opšteg dijalekatskog rječnika nije mali. Iako je ostalo još dosta narodnih govora koji nijesu leksikografski obrađeni, čini se da je u ovoj oblasti dosta urađeno. Međutim, kako je zahtjevan i naporan leksikografski posao u većini prepušten nelingvistima, odnosno entuzijastima i zaljubljenicima u sopstveni zavičajni govor, u mnogim slučajevima treba makar nadograditi amaterske manje ili više uspješne pokušaje leksikografskog predstavljanja pojedinih govora, a u nekim krenuti i od samog početka. Pa ipak, uprkos tome, ne smije se umanjivati značaj takvih rječnika, pogotovo onih što obrađuju govore koji još nijesu dočekali dijalekatsku obradu. Oni su čuvari narodnih govora, tradicije, materijalne i duhovne kulture i istorije, te dragocjen izvor informacija i o našoj prošlosti i o našoj sadašnjosti, kao i o svijetu koji nas okružuje. Zato njihova građa i načini njene obrade, osobito u novije vrijeme, služe kao osnov mnogim naučnim istraživanjima i radovima“ (Sonja Nenezić, „Leksikografski postupak u rječnicima crnogorskih govora“, Posebna izdanja ANUBiH, OHN knjiga 48, str. 168).

⁴⁰ Novica Vujović, „Dijalekatski rječnici i njihov značaj“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 41–42. Spomenuti članak odnosi se na rječnike objavljene u izdanju FCJK, međutim zaključci i komentari uz konkretna rješenja i metodologiju mogu se primijeniti i na druga izdanja rječnika crnogorskih govora.

bez leksike koja obuhvata najopštije i posebno apstraktne pojmove. Po našem shvatanju, dijalekatsko leksikografsko djelo jeste skup svih tih elemenata, ali istovremeno i bilo koji od navedenih segmenata, zavisno od zadatka koji se takvom djelu postavlja.⁴¹

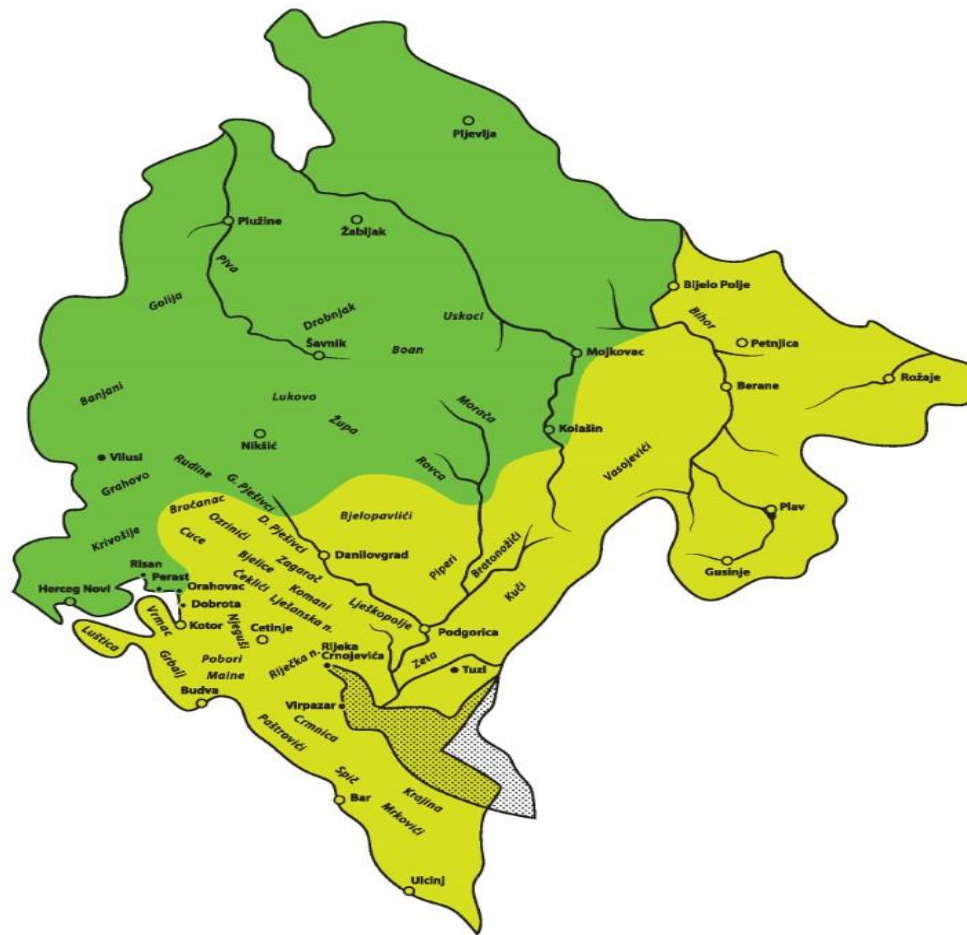
⁴¹ Drago Ćupić, „Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 8, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1989, str. 33.

2. 1. PREGLED DOSADAŠNJIH PROUČAVANJA CRNOGORSKIH GOVORA

U posljednjih tridesetak godina gotovo da nema dijalektološkoga priloga o temama s crnogorskoga jezičkog prostora u kojemu se ne konstatuje kako su crnogorski govori jedni od najbolje opisanih među slovenskim jezicima. Uvid u pozamašnu bibliografiju radova iz toga dijela montenegrizike daje za pravo da se to mišljenje u potpunosti i prihvati.⁴² Crnogorskim govorima bavili su se i domaći i inostrani naučnici, nekad u formi monografskoga opisa, nekad u vidu ispitivanja kakve jezičke pojedinosti s užega područja, a katkad i uzgred ostavljajući dijalektološke podatke radeći na etnografskim, etnološkim i sl. projektima. Najveći je broj tih studija objavljen kod prestižnih izdavača, npr. u ediciji *Južnoslovenskog filologa*, potom su radovi manjega obima dominantno publikovani u filološkim časopisima ili zbornicima radova na prostoru bivše SFRJ ili po svijetu, a vrijedni su rezultati bilježeni i u domenu dijalekatske leksikografije.⁴³

⁴² *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica i Cetinje, 2021. „Osobito su brojnošću i kvalitetom dragocjeni naslovi iz crnogorske dijalektologije, što se podudara s davnom konstatacijom dijalektologa da naši govori spadaju u najbolje opisane među slovenskim jezicima. Na ponos je montenegrizike da su za sve vrijeme trajanja jugoslovenske zajednice, stasavajući uz Aleksandra Belića i kasnije, najugledniji krug filologa činili Crnogorci po rođenju: Danilo Vušović, Mihailo Stevanović, Radosav Bošković, Milija Stanić, Jovan Vuković, Luka Vujović, Mitar Pešikan, Dragoljub Petrović, Dragomir Vujičić, Mato Pižurica, da spomenem samo neke. Bez njihovih monografija i studija ne bismo imali potpun mozaik crnogorske dijalektologije, a koliki je u tome njihov doprinos vidi se iz *Dijalektologije crnogorskoga jezika*, sistematizacije čiji je autor Adnan Čirgić, uz Dragoljuba Petrovića danas naš najbolji dijalektolog“ (Novica Vujović, iz izlaganja na predstavljanju knjige u JU Biblioteka „Radosav Ljumović“ u Podgorici 15. 12. 2022).

⁴³ Novica Vujović, „Dijalekatski rječnici i njihov značaj“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 15, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 35–43.

- ŠEVEROZAPADNI CRNOGORSKI GOVORI
- JUGOISTOČNI CRNOGORSKI GOVORI

Slika 2: dijalektološku kartu uradio je Milutin Marković, a objavljena je u Čirgićevoj *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* (FCJK, 2017)

Vrlo uticajna sinteza dijalektoloških proučavanja na štokavskome jezičkom području pojavila se 1956. godine. U pitanju je *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*,⁴⁴ a njezin je autor Pavle Ivić. Autoritet toga srpskog dijalektologa i jezikoslovca omogućio je da se njegov pogled na „srpskohrvatsku“ dijalektologiju i mjesto crnogorskih govora u njoj prihvati od većine dijalektologa njegovih savremenika pa sve do danas. U strukturi te knjige nalazi se i popis značajnijih monografija i studija, a naslovi koji se tiču crnogorskih govora takođe su se tu našli. Ivić je rečenom monografijom obuhvatio i crnogorske govore, obrazloživši njihovu podjelu na dvije oštrom granicom podijeljene zone, jednu istočnohercegovačku a drugu zetsko-južnosandžačku (zetsko-sjениčku itd.)⁴⁵ pri čemu je zanemario činjenicu da i popisi važnijih pojedinosti iz govora kojima argumentuje svoje stavove u stvari pobijaju samu podjelu koju u toj monografiji uspostavlja.⁴⁶ Ševerozapadne crnogorske govore autor te knjige određuje terminom „istočnohercegovački“, a literatura „за главнину дијалекта“⁴⁷ data je na str. 148–156. Dijalekat koji Ivić isprva imenuje „zetsko-sjениčki“, a u današnjoj su literaturi to jugoistočni crnogorski govori, opisan je kroz segmente o granicama, glavnim osobinama i jezičkim uticajima, uz, takođe, izdvojen popis literature o jezičkim karakteristikama toga područja (str. 168–174). Uza svaku knjigu ili studiju autor je sačinio anotacije, tj. ono što je smatrao da uz dati naslov vrijedi istaknuti kao važnije informacije kratko je komentarisao ili ispratio primjedbama. Ta se monografija kod nekih crnogorskih dijalektologa i danas koristi kao jedini izvor informacija o tom pitanju,

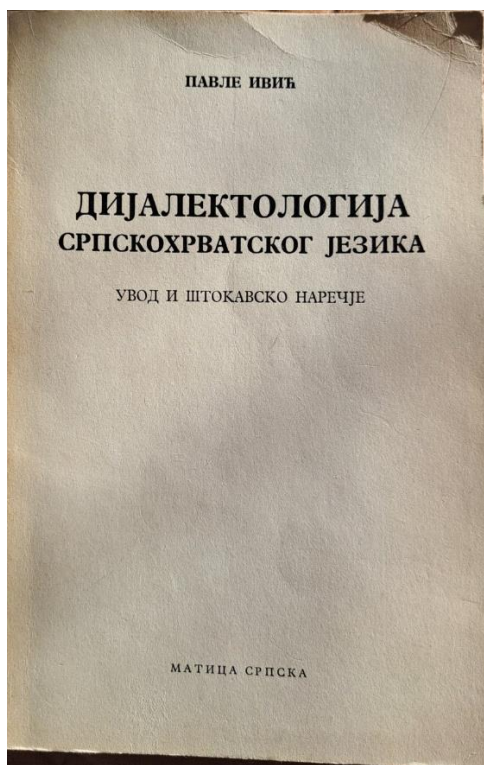
⁴⁴ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Prvo izdanje, Matica srpska, Novi Sad, 1956.

⁴⁵ Da nam posluži kao primjer neodrživosti te tradicionalističke podjele crnogorskih govora u serbokroatističkoj dijalektologiji, spomenućemo naslov monografije zaslužnoga filologa Danila Vušovića „Dialekat Istočne Hercegovine“ (*Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927). Današnjemu je čitaocu, van svake sumnje, ovakvo određenje u naslovu monografije vrlo neprozirno, a tek kad uvidom u sadržaj dozna da je u pitanju govor Nikšića i okolnih područja (Župa, Banjani, Grahovo, Golija) i iz ugla montenegristike i iz ugla bosnistike, s pravom, takav pojmovno-terminološki registar mora odbaciti kao činjenično neutemeljen.

⁴⁶ Mada se o ovome možemo obavijestiti na više mjesta, držimo da je najsystematičnije dato u spomenutoj Čirgićevoj *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* te takođe njegovoj spomenutoj knjizi portreta naučnika koji su se bavili crnogorskim govorima – *Dijalektolozi i crnogorski jezik* (više o tome u nastavku).

⁴⁷ Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватскога језика. Увод и штокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад, 1985, стр. 148.

a metodološke postavke i zaključci Pavla Ivića od strane tih autora preuzimaju se bez preispitivanja u kontekstu novijih naučnih rezultata i recentne dijalektološke literature kod nas i u svijetu.

Slika 3: naslovna stranica Ivićeve *Dijalektologije*,
fotografija naša

Nešto kasnije pojaviće se monografija bosanskohercegovačkog dijalektologa Asima Peca *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*⁴⁸. Zasluge ovoga autora nijesu male. Istina, nije Peco u lingvističkome sagledavanju crnogorskih govora radikalno pomjerio Ivićevu podjelu, ali jeste ukazao na to da crnogorski govori uz granicu s Bosnom i Hercegovinom čine neki tip *prelaznih govora* i treba ih izdvojiti.⁴⁹ Takvo u osnovi tačno razmišljanje ovaj autor nije doveo do kraja i jasno ukazao na to da Belićev i Ivićev koncept proučavanja govora koje oni smatraju istočnohercegovačkim nije održiv kad je riječ o crnogorskim govorima uz granicu s Bosnom i Hercegovinom. Peco je uvodeći termin *severozapadnocrnogorski ijekavski govori* opisivao neke njihove osobine i doslovno potvrdio kompaktnost crnogorskih govora evidentirajući, kako on na

⁴⁸ Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

⁴⁹ Vidi u: Novica Vujović, „Doprinos Asima Peca izučavanju crnogorske jezičke problematike“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 2, God XXXVIII, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014, str. 105–116.

75. stranici svojega *Pregleda srpskohrvatskih dijalekata kaže*, „veći broj izoglosa koje su tipične za ijekavske govore zetsko-južnosandžačkog tipa“.⁵⁰

Za uvid u razvojni put crnogorske dijalektologije od osobitoga je značaja bibliografija radova iz crnogorske dijalektologije jezikoslovca Draga Ćupića „Bibliografija govora Crne Gore“⁵¹ iz zbornika radova *Crnogorski govori* koji je CANU objavila 1984. godine. Značaj toga zbornika i simpozijuma koji mu je prethodio (1983) treba sagledati u mnogom pogledu, a o njemu možemo suditi već i po tome da ga svaka novija monografija ima u spisku literature. Uz Ćupićevu bibliografiju, u toj su publikaciji radovi u ono doba najuglednijih dijalektologa i lingvista. Na otvaranju je simpozijuma s referatom „Jedan opštiji pogled na rezultate dosadašnjih ispitivanja crnogorskih govora“⁵² govorio crnogorski i bosanskohercegovački dijalektolog Dragomir Vujičić. Vujičić je u kratkim crtama naznačio hronologiju proučavanja crnogorskih govora, naglašavajući za srpskohrvatsku jezičku perspektivu značaj utemeljivača dijalektologije kao discipline: Milana Rešetara, Aleksandra Belića i Stjepana Ivšića, a potom i sve njihove nasljednike koji su se ostvarili ili kao autori monografija za ogromni prostor (Danilo Vušović, Mihailo Stevanović, Jovan Vuković, Mitar Pešikan i dr.) ili su dali doprinos izučavajući kakvu jezičku specifičnost užega područja (Radosav Bošković, Mječislav Malecki, Dragoljub Petrović, Radomir Aleksić, Drago Ćupić i dr.) ili su studijski i monografski bavili se jezikom crnogorskih pisaca kod kojih je očigledna podloga govor njihova zavičaja (Danilo Vušović, Mihailo Stevanović, Radosav Bošković, Dragoljub Petrović, Branislav Ostojčić, Mato Pižurica, Radoslav Rotković, Vojislav Nikčević, Aleksandar Mladenović i dr.).⁵³

⁵⁰ Isto, str. 109.

⁵¹ Драго Ћупић, „Библиографија говора Црне Горе“, *Црногорски говори*, зборник радова, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1984, стр. 97–128. Значај те библиографије и уопште допринос Драга Ћупића као језикословца дат је у: Adnan Ćirgić, *Dijalektoloji i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.

⁵² Dragomir Vujičić, „Jedan opštiji pogled na rezultate dosadašnjih ispitivanja crnogorskih govora“, *Iz onomastike, leksikologije, dijalektologije*, Unireks, Podgorica, 1996.

⁵³ Nabranjanje dijalektologa i njihovih studija o crnogorskim temama protkano je Vujičićevim zapažanjem o takvome intenzitetu pručavanja: „Prvo – veli Vujičić – mnogi od naših srpskohrvatskih jezičkih stručnjaka, i to vrlo uglednih jezičkih stručnjaka i filologa, rođeni su upravo ovdje, na crnogorskom tlu, i neće biti pretjerano i neskromno ako kažemo da su uz svu bistrinu ponijeli iz ovih crnogorskih krajeva i izvanredan osjećaj za jezik, za živu riječ, za izuzetno

Kapitalni značaj u crnogorskoj dijalektologiji ima članak iz toga zbornika čiji je autor Josip Hamm⁵⁴. Njegov je kratki referat pod naslovom: „Crnogorsko t, d + jat > ć, đ“ ostavio jasne zaključke i primjedbe na tradicionalističko terminološko određenje crnogorskih govora. Na činjenicu da crnogorskih govora pod takvim određenjem nema u zvaničnim univerzitetskim udžbenicima u Beogradu Josip Hamm dodaje: „Postoje šumadijski, šumadijsko-vojvođanski, vojvođanski i slavonski, no nema crnogorskih. Zašto? – Skriveni su pod nazivom ‘zetsko-južnosandžački’. Mislim da je to diskriminacija koja bi prije pristajala predratnoj malograđanštini nego progresivnom društvu kojemu je jedan od važnih zadataka da realno gleda na činjenice i da stvari postavlja na prava mjesta“.⁵⁵

Najnovija i na temelju dosadašnjih postignuća u crnogorskoj dijalektologiji najrelevantnija sinteza jeste knjiga *Dijalektologija crnogorskoga jezika*⁵⁶ jezikoslovca Adnana Čirgića.

bogatu baštinu predanja, da su bili u prilici i mogućnosti da apsorbuju i ponesu u sebi jezgrovit jezički izraz sa jednog od najbogatijih vrela govorenja i kazivanja. Drugi ozbiljan momenat koji je podsticao ne samo naučne radnike što su rođeni u Crnoj Gori nego i najistaknutije jugoslovenske, lingviste da proučavaju crnogorske govore nalazi se u samoj činjenici da su ti govori neodoljivo privlačili nizom svojih osobenosti, u prvom redu svojom arhaičnošću i istovremeno svojim bogatstvom, svojom osebnjuošću narodnog izraza“ – Isto, str. 202.

⁵⁴ Josip Hamm, „Crnogorsko t, d + jat > ć, đ“, *Crnogorski govori*, zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 80–81.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017. Na domete ove monografije ukazali smo u nekoliko navrata, a o njezinu značaju za crnogorsku dijalektologiju potraži u našim člancima: Novica Vujović, „Prva dijalektologija crnogorskoga jezika (Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, FCJK, 2017)“, *Slavia Centralis*, Letn. 11, št. 1, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2018, str. 113–118; Novica Vujović, The first dialectology of the Montenegrin language (Adnan Čirgić, *Dialectology of Montenegrin Language*, FMLL, 2017, Мова і суспільство. Language and society, Випуск 8, Львівський університет, 2017, 148–152. Treba reći i to da je ta Čirgićeve knjiga privukla pažnju znatnoga broja cijenjenih poznavalaca dijalekata na južnoslovenskome prostoru, pa je ubrzo nakon crnogorskoga izdanja uslijedilo objavljivanje te knjige na engleskome jeziku a u izdanju Lexington Booksa – Adnan Čirgić, *Dialectology of the Montenegrin Language*, Lexington Books, 2020.

Slika 4: naslovna stranica Čirgićeve *Dijalektologije*,

autor Milutin Marković

Vrijedi se ovom prilikom kratko podšetiti da je Čirgićevoj *Dijalektologiji* prethodila serija u dužem nizu godina objavljivanih njegovih portreta jezikoslovaca koji su se bavili bilo kojim aspektom crnogorske dijalektologije, od uslovno rečeno kakvoga sitnijega rada do monografskih opisa, što je rezultiralo obimnim izdanjem *Dijalektolozi i crnogorski jezik*⁵⁷. To će reći da se kontekstualizovanje nekih pojedinosti iz Ivićeve ili Pecove monografije najadekvatnije daje u Čirgićevoj *Dijalektologiji*. Čirgićev pristup u crnogorsku dijalektološku nauku unio je i ove novine:

- 1) u pogledu imenovanja crnogorskih govora uspostavio je podjelu na ševerozapadne i jugoistočne crnogorske govore,
- 2) u pogledu kriterijuma za podjelu naših govora onim tradicionalnim kriterijumima – zamjena jata i akcenat – dodaje značajan osvrt na ovaj problem s aspekta prisustva

⁵⁷ Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020. Radovi sabrani u ovome izdanju prethodno su bili objavljeni u dva toma kod Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva, međutim praktičnost korišćenja literature iziskivala je da se uradi ovo izdanje iz 2020. u kojemu će se svi portreti dijalektologa naći u jednoj knjizi. Glavna je odlika ove zbirke portreta dijalektologa njezin metodološki okvir u kojemu se iz goleme mase priloga izdvaja sve što je relevantno za montenegristiku. Literatura objavljena na kraju ove knjige registar je najrelevantnijih tekstova o crnogorskoj dijalektologiju, a kvalitetu knjige doprinijelo je i to što Čirgićev metod nije opterećivala činjenica da su mnogi od obrađenih dijalektologa bili sljedbenici tradicionalističkoga poštovanja službenoga srpskohrvatskoga/srpskog jezika. Iz svih je priloga autor portreta izvukao najvažnije – građu koja je nefalsifikovano bilježena.

poluglasnika u tim govorima te poglavlje o podjeli crnogorskih govora u zavisnosti od ponašanja vokalske grupe *-ao* u govorima.

S Čirgićevom *Dijalektologijom* montenegrizika je dobila sintezu znanja o crnogorskim govorima, a što je važnije od toga ta im je monografija naznačila mjesto u sistemu štokavskih govora i relevantnom je literaturom te govore zaštitila od daljih krivotvorenja i falsifikovanja u lingvistici.

Jednu važnu napomenu treba dati uz gorespomenute naslove: sva građa na kojoj su temeljene ove uticajne sinteze (i Ivićeva i Pecova i Čirgićeva) te uporedna analiza građe⁵⁸ jasno svjedoči očuvanost opštecnogorskih jezičkih karakteristika i nakon vijeka i po jugoslovenske i srpske jezičke politike za vrijeme čijega je trajanja u jugoslovenskoj zajednici zvanično bio prihvaćen srpskohrvatski/srpski jezik.⁵⁹ Markantne jezičke osobine, misli se na one koje su i standardolozi crnogorskoga jezika prepoznali kao takve i u standard ih uključili, održavaju se sve vrijeme na cijelome prostoru crnogorskoga jezika, međutim, distribucija i neutralisanje nekih lokalnih

⁵⁸ Adnan Čirgić, „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Matica*, proljeće 2011, Matica crnogorska, Podgorica, str. 57–92. S jedne strane ta građa i danas svjedoči distribuciju markantnih opštecnogorskih jezičkih osobina na cijelome prostoru uprkos službenoj jezičkoj politici i brojnim pravopisima i gramatikama koji su na njih gledali kao na produkt teritorijalnoga raslojavanja srpskoga jezika. S druge strane, međutim, pristup toj građi u ranijim monografijama i studijama potvrđuje postojanje neadekvatne klasifikacije crnogorskih govora u dijalektološkoj literaturi. O ovoj drugoj pojedinosti pedantnu analizu nudi Čirgićev članak koji ovde navodimo.

⁵⁹ „Crnu Goru, mimo sve druge zemlje u regionu, karakterisalo je nepostojanje vlastite jezičke politike. Kad je u pitanju period do II svjetskoga rata, takvo je stanje lako objasniti jer u njoj nije bilo dovoljno kadra ni za izvođenje nastave u osnovnim i srednjim školama, a fakulteti su formirani tek u poslijeratno doba. Stoga je jezička politika vođena iz Srbije, najprije iz Beograda, a zatim i iz Novog Sada, na čijim je univerzitetskim katedrama za jezik radilo nekoliko vrlo uglednih crnogorskih jezikoslovaca. Zahvaljujući njima, ispitan je veliki broj crnogorskih govora. No kad je u pitanju jezička politika u Crnoj Gori, čini se da su upravo oni najmanje isticali crnogorske jezičke osobenosti u okviru nekadašnjega službenoga „srpskohrvatskoga jezika“. Takav je postupak teško objasniti kad se zna da su baš oni, izučavajući osobine crnogorskih govora, publikovali u svojim studijama i monografijama mnoštvo crnogorskih jezičkih specifičnosti.“ Adnan Čirgić, „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, u: *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 171.

specifičnosti na nivou pojedinih govora vidno su uzurpirane znatnom izmjenom socijalnih i društvenih prilika u državi i na nivou globalne kulture i komunikacije.⁶⁰

Novija je istorija crnogorskoga jezik zabilježila i još jedan pokušaj poništenja crnogorskoga jezika, ovoga puta u vidu Deklaracije o zajedničkom jeziku potpisane u Sarajevu 2017. Tekstom se te deklaracije negiraju zvanični standardni jezici u državama na koje se deklaracija odnosi, tako se, dakle, poriče postojanje i crnogorskoga jezika, a zagovara se i afirmiše uspostava nekoga „policentričnoga“ zajedničkog jezika za cio štokavski prostor. Zanimljivost u vezi s crnogorskom situacijom nalazi se u činjenici da je autorka koja je bila članica Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika sada vrlo aktivni promoter spomenute sarajevske Deklaracije kojom se taj jezik negira.⁶¹

Migracijski tokovi i globalizacijski trendovi učinili su da smo se gotovo našli u situaciji kad je za veći dio Crne Gore neizvodljivo raditi dijalektološke karte ili atlase, makar ne onako kako su ti poslovi tradicionalno shvatani u dijalektologiji. Tokom više potonjih decenija XX vijeka u migracijskim je procesima u nas stanovništvo iz sela i varošica išlo ka privredno razvijenijim Nikšiću, Podgorici ili većim primorskim gradovima, da bi se krupna demografska i migracijska kretanja unutar države u posljednjih dvadesetak godina u najvećem procentu odvijala u pravcu doseljavanja u Podgoricu, i to praktično iz svih krajeva države.

Da sumiramo, razvidno je da se počeci proučavanja, odnosno prvi zapisi o kakvoj jezičkoj osobenosti s crnogorskoga terena vezuju za XIX vijek, za tekst Vuka Karadžića štampan 1836.

⁶⁰ „А масовни медији, опет, универзалија су културолошка, односно цивилизацијска нашега и догледнога будућега времена, те се не смеју и не могу тако, рецимо, унапред вредносно дисквалификовати. Ту су и процеси опште културне балканизације и европеизације, те контакти и конфликти међу њима: у жижи тога преламања су нам и насеља и дворишта, и тргови и паркови, и школа и породица, и рад и одмор, и кућа и одећа, и храна и напаци, и музика и књижевност, и новине и књига, и радио и телевизија, и спорт и естрада, и политика и управа, и трговина и услуге, и гестови и мимика, и трач и досетка, и венчања и сахране, па дакако – неизбежно – и језик!“ (Радовановић, Милорад: у: Милош Јевтић, *Чудо језика*, разговори с лингвистима, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 281).

⁶¹ Vidi o Deklaraciji i izjavama Rajke Glušice povodom te deklaracije u: <https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/3172573/koliko-je-deklaracija-o-zajednickom-jeziku-postigla-svoj-cilj.html> (pristupljeno 10. maj 2022)

kao predgovor *Srpskim narodnim poslovicama*.⁶² Od te godine zaključno s 2020. kad se izdaje *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija* razvojni put crnogorske dijalektologije potvrđen je i legitimisan znatnim brojem monografija, studija, članaka, pa i polemika na najrazličitije teme iz ove discipline montenegristike.

⁶² Taj Karadžićev članak te drugi prilozi što su povodom njega nastajali tokom XX vijeka s ambicijom da rasvijetle Karadžićev doprinos bilježenju i proučavanju crnogorskih govora (Vojislav Nikčević, Asim Peco, Branislav Ostojić, Drago Ćupić, Dragomir Vujičić itd.) najsistematičnije su obrađeni u portretu „Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864)“ objavljenom u spomenutoj Čirgićevoj knjizi *Dijalektoloji i crnogorski jezik* (str. 27–36).

2. 2. TRETMAN I PODJELA CRNOGORSKIH GOVORA

U FILOLOŠKOJ LITERaturi

Jedan svoj rad Pavle Ivić počinje ovim riječima: „1. Од свих штокавских говора они у Црној Гори су најјаче издиференцирани. Другим речима, нигде другде нема толико унутрашњих разлика на простору одговарајуће величине. (...) 2. Од свих штокавских говора они у Црној Гори су сразмерно најбоље описани. (...) 3. Ниједна друга област у Југославији није дала толико активних и заслужних дијалектолога у сразмери према популацији“.⁶³ U vezi sa citatom iz rada dugo najuticajnijeg dijalektologa u serbistici nakon Drugoga svjetskog rata vidljivo je da ono što mu je pod brojem 1 nije tačno jer nije zasnovano na činjenicama, i to se naučno lako da pokazati: u prvome redu u knjigama *Dijalektolozi i crnogorski jezik* te sintezi *Dijalektologija crnogorskoga jezika* autora Adnana Čirgića,⁶⁴ kao i u radu Sanje Orlandić „Jekavska jotacija u crnogorskim govorima“.⁶⁵ Preostale dvije navedene konstatacije prihvatljive su jer su zasnovane na činjeničnome stanju u crnogorskoj dijalektologiji i montenegristici.

Iako dobro obrađeni u smislu popisanoga dijalekatskoga materijala s terena, crnogorski govori dugo u oficijelnoj filologiji serbokroatistike/serbistike nijesu pojmovno-terminološki a ni statusno imali adekvatan tretman. Čak i u radovima onih najboljih naših i jugoslovenskih dijalektologa ovo pitanje je svodeno na podjelu kakvu su naznačili Pavle Ivić i drugi uticajni dijalektolozi iz Beograda. Pogledamo li niz registre dijalektoloških radova što su nastajali tokom XX vijeka gotovo je bez izuzetka, reklo bi se programski, u svaki monografski opis ili studiju druge vrste, unošena „činjenica“ o „jakoj izdiferenciranosti“ i „oštroj podijeljenosti“ crnogorskih govora. Išlo se i znatno dalje, pa se svaki opis crnogorskih govora davao iz ugla sličnosti tih govora s onima izvan granica naše države. Tako je manje-više bilo sve do radova Vojislava P. Nikčevića⁶⁶ te

⁶³ Павле Ивић, „Осврт на лингвистичке методе досадашњих проучавања црногорских народних говора“, *Из српскохрватске дијалектологије*, Изабрани огледи III, Просвета, Ниш, 1991, стр. 225–226.

⁶⁴ Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017; Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.

⁶⁵ Sanja Orlandić, „Jekavska jotacija u crnogorskim govorima“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 7, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 3–35.

⁶⁶ Viđeti od toga autora „Predgovor Dijalektologiji crnogorskoga jezika“ objavljen u: Vojislav P. Nikčević, *Jezikoslovne studije*, CNB Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004.

spomenutih sinteza Adnana Čirgića,⁶⁷ a razobličavanje tradicionalističkoga pristupa crnogorskim govorima i građi što je s toga terena zabilježena taj je autor otpočeo detaljnom analizom klasifikacija naših govora što su ih ponudili najuticajniji dijalektolozi. Srećnim spojem dobre obaviještenosti u domenu literature i poznavanja crnogorskih govora u živom saobraćaju, Čirgić je u pristupu toj „jakoj izdiferenciranosti“ crnogorskih govora pošao za uporednom analizom argumenata koje su ponudili prethodnici. Njegovim dijalektološkim radovima razobličen je, pa i odbačen tradicionalistički pristup našem jeziku i uopšte Crnoj Gori kao nejedinstvenome kulturnome, duhovnome i jezičkom prostoru (u tom kontekstu, skrećemo pažnju na Čirgićevo pravilno objašnjenje pojmova *hercegovački*, *Hercegovina*, *Stara Crna Gora* itd.), o čemu smo pisali u prikazu *Dijalektologije crnogorskoga jezika*.⁶⁸ Termin istočnohercegovački dijalekat korišćen je za naše šverozapadne govore, dok je za jugoistočne govore postojao cio niz naziva: istočnocrnogorski dijalekat, zetsko-lovcenski dijalekat, zetsko-sjениčki dijalekat, zetsko-južnosandžački dijalekat, zetsko-gornjopolimski dijalekat itd. Čirgić će u pristupu tome pitanju uputiti i na neke davno potvrđene činjenice da se „granice govora, dijalekata i jezika samo u rijetkim slučajevima poklapaju s državnim granicama (kad te granice idu kakvim okomitim planinskim stranama, riječnim klisurama, neprohodnim šumama ili kad presijecaju slabo naseljene prostore), pa u tome dijelu Crna Gora ne predstavlja nikakav izuzetak“.⁶⁹

O doprinosu Josipa Hamma razobličavanju netačnih i maglovitih terminoloških određenja i podjele crnogorskih govora što je bila vladajuća u serbistici/serbokroatistici i na beogradskom univerzitetu već je bilo riječi u prethodnome poglavlju. Konstataciju: „mislim da nema razloga da se njezini govori ne nazovu crnogorskima (tim više što u njima ima osobina kojih nema – ili barem strukturno i sistemski uzeto nema – u drugim susjednim ili udaljenijim govorima)“ – Hamm je priložio za zbornik *Crnogorski govori*⁷⁰. Toliki je, međutim, značaj toga rada Josipa Hamma za

⁶⁷ Adnan Čirgić, „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Matica*, proljeće 2011, Matica crnogorska, Podgorica, str. 57–92.

⁶⁸ Novica Vujović, „Prva dijalektologija crnogorskoga jezika (Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, FCJK, 2017)“, *Slavia Centralis*, Letn. 11, št. 1, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2018, str. 113–118.

⁶⁹ Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017, str. 43.

⁷⁰ Josip Hamm, „Crnogorsko t, d + jat > ć, đ“, *Crnogorski govori*, zbornik radova, CANU, 1984, str. 80–81.

montenegristiku da mu je priznanje odavano u kontinuitetu i u jezikoslovnoj i u književnoj montenegristici.

Kompleksnost konstituisanja crnogorske dijalektogije kao sistema proučavanja od istraživača je zahtijevala i prepoznavanje centra đe su se javile i odakle su se raznosile neke jezičke karakteristike.⁷¹ Štokavski jezički prostor odgovor na takve nepoznanice krije u brojnim seobama stanovništva, a neke su od većih seoba u minulim vjekoma uglavnom kretale iz Crne Gore. Dijalektolog Ivić tu je pojedinost kao važnu odliku za razumijevanje jezičkih prilika na crnogorskoj teritoriji ovako sažeo: „земљиште Црне Горе и њеног Приморја није било изложено оноликој миграционој ветрометини као многи други предели. Мада је и ту проценат насељеника врло знатан, ипак су ове области биле чешће извори миграција него њихов циљ. Карактеристично је да се сва садашња села у Црмници помињу већ у једној

⁷¹ Temelje su ovakvoga koncepta u gledanju na Crnu Goru (njezinu kulturu i identitet) što je razrađen do detalja tokom XX vijeka neki crnogorski naučnici vezivali za teorije uspostavljene u drugoj polovini XX vijeka. Branko Radojičić, na primjer, rad Jovana Cvijića i njegovih nasljednika koji su djelovali i u Crnoj Gori ovako komentariše: „Uz pozitivne kritike koje su takvi radovi dobili i uz konstataciju da oni bez sumnje predstavljaju važnu osnovu za dalja sociogeografska istraživanja, danas, poslije raspada zajedničke države Južnih Slovena, potrebno je sa više kritike sagledati i njihove ne uvijek pozitivne uticaje na odnose među južnoslovenskim zemljama i narodima. (...) J. Cvijić bio je nosilac gledanja da Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari čine posebna plemena istog naroda. Vidio je razlike kod svih njih, kao i kod Makedonaca i Crnogoraca, ali je vjerovao da te razlike treba postepeno smanjivati.“ Na drugome mjestu Radojičić ovako piše o Cvijićevu radu: „Na osnovu antropogeografskih Cvijićevih radova, posebno na osnovu knjige *Balkansko poluostrvo*, možemo zaključiti da je upravo u tim radovima, kao i u velikom broju studija o crnogorskim plemenima, bratstvima i sl., a koja su kasnije nastajala, davana snažna podrška državnoj politici Srbije, kako bi se uradilo sve samo da Crna Gora kao država nestane, da se njena teritorija priključi Srbiji, a da se Crnogorci tretiraju kao Srbi. U knjizi *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* Cvijić vrši podjelu Crne Gore na plemena, nastojeći da nazive Crna Gora i Crnogorci svede na 'Staru Crnu Goru'. Karakteristična je njegova podjela Crne Gore prema psihofizičkim osobinama plemena, na dva dijela. Prvi dio ili tip čine plemena zapadno od doline Zete i Lima. Ova prva plemena Cvijić (1966, 389) naziva 'crnogorska', a druga 'raška' (Brda i 'hercegovačka plemena')“ – Novica Vujović, „In memoriam: Branko Radojičić (1927–2022)“, *Lingua Montenergina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 30, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, str. 558–559. Držimo da je ovaj Radojičićev pristup utemeljen te da se nerazumijevanje konteksta o kojemu on govori odrazilo s mnogo štetnih posljedica na crnogorsku filologiju, kulturologiju, folkloristiku itd. U domenu crnogorske dijalektologije otklanjanju takvog nasljeđa najviše dugujemo Adnanu Čirgiću i njegovim saradnicima u Crnoj Gori i inostranstvu.

повељи из 1242. год. То показује да праве, велике смене становништва није било“.⁷² Takvo shvatanje seoba u kontekstu novije literature i savremenih istraživanja odista je učvrstilo Čirgićev pristup ovom pitanju, pa se iz naizgled zamršene situacije dolazi do jasnoga stanovišta u vezi sa opšternogorskim jezičkim karakteristikama kao jedinstvenoj naddijalekatskoj varijanti (*koine*) koja je u biću crnogorskoga jezika takva po njegovom istorijskom razvitku. Potvrde o seobama, odnosno činjenica da su veće seobe kretale s crnogorskoga terena a ne obrnuto, olakšale su razumijevanje posvjedočenosti nekih od opšternogorskih jezičkih osobina u vidu rijetkih tragova u izoglosama dijalekatskih karata okolnih štokavskih jezika.

Dakle, metodološki koncept Čirgićeve *Dijalektologije* Ivićeve je zaključke temeljno revidirao i dao za nauku održiv rezultat: „Na osnovu uporedne analize odlika koje pomenuta dva istraživača (Pavle Ivić i Asim Peco – prim. N. V.) opisuju kao tipične za 'istočnohercegovački' i 'zetskosjениčki' odnosno 'zetsko-južnosandžački' dijalekat, dolazi se do zaključka da je najveći broj osobina koje se u njima javljaju zajednički i jednome i drugome 'dijalektu'“.⁷³ Da ne može biti riječi o značajnijim razlikama koje bi se dale uzeti kao kriterijum podjele na dva „dijalekta“, kako tu podjelu vide srpski filolozi, pokazano je analizom zajedničkih osobina, s tim što se taj spisak zajedničkih osobina ni u kome slučaju ne iscrpljuje, kako se navodi kod Čirgića, brojem činjenica koje su obrađene. „U zajedničke krupnije osobine o kojima je riječ spadaju prije svega:

1. ijekavica;
2. duži oblici zamjениčko-pridjevske promjene (npr. tije(h), tijem);
3. jekavska jotacija (tě > će, cě > ce, dě > de, sě > se, zě > ze);
4. dvje, svje, cvje > đe, še, ce (npr. međed, šedok, Četko);
5. prilično zastupljena jotacija labijala;
6. konsonantski sistem proširen fonemima ś i ź;

⁷² Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватскога језика. Увод и штокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад, 1985, стр. 166.

⁷³ Исто, стр. 68.

7. ě + j > i (npr. cio, sijati), ali u gl. pridjevu radnom nijesu nepoznati ni oblici tipa: sédeo, vídeo;

8. -st, -zd, -št, -žd > -s, -z, -š, -ž (npr. plas, groz, priš, daž)

9. česta upotreba -j < -đ, -ć (npr. goj, doj, moj);

10. česta upotreba infinitiva bez krajnjega -i (npr. trčat, pričat);

11. dativ i lokativ mene, tebe, sebe;

12. enklitike ni i vi;

13. aktivna upotreba aorista i imperfekta;

14. deklinacija Pero – Pera – Peru...;

15. poremećen odnos između padeža mjesta i pravca

16. upotreba genitiva umjesto lokativa uz prijedlog po (npr. po kuća).⁷⁴

Ovakvih je osobina mnogo više; i sve one, uopšte uzevši, potkrepljuju zaključak da su severozapadni crnogorski govori, onaj dio govora uz granicu s Bosnom i Hercegovinom, sa autentičnim istočnohercegovačkim, tj. govorima s onu stranu bosanskohercegovačke granice najčvršće vezani, prije svega, akcentom. Vrijedno je i po ovome pitanju imati u vidu seobe porodica koje su se intenzivno dešavale s crnogorskoga terena na istočnohercegovačko područje.⁷⁵

Iz predstavljenih rezultata u montenegristici, gledano objektivno, da se zapaziti da su se filološki pristupi, koncepti i „ideologije“ obrušavali na ona glavna obilježja crnogorskoga jezika, pa i govora toga jezika. Prostor crnogorskoga jezika je prepoznatljivo ijekavski, a jedna od tipičnih karakteristika crnogorskoga jezika jeste jekavska jotacija. O rezultatima jekavske jotacije suglasnika *l, n, s, z, t, d* i *c* dosad najpotpuniju sintezu nalazimo u prilogu Sanje Orlandić „Jekavska jotacija

⁷⁴ Isto, str. 68

⁷⁵ Pored drugih potvrda u etnografskim i putopisnim izdanjima značajna su onomastička ispitivanja toga dijela bosanskohercegovačke teritorije – vidi Domagoj Vidović, „Toponimi bilećkih Rudina u istočnoj Hercegovini“, *Folia onomastica Croatica*, br. 31, Zagreb, 2022, str. 175–204.

u crnogorskim govorima“.⁷⁶ U radu je na temelju bogate literature autorka ispitivala teritorijalnu rasprostranjenost te glasovne promjene, kao i dosljednost njezina vršenja. Što je, mislimo, osobito važno za svako je područje zaključke potvrđivala uz navođenje više primjera autentične građe. Zato mislimo da, iako on pripada primarno montenegristici – vrijedno je i u poslovima zakonske zaštite i uopšte kandidature nekoga od crnogorskih govora za registar nematerijalne kulturne baštine pri upisu njegova autentičnoga jezičkog lika imati na umu zaključak iz spomenutoga rada: „Na osnovu korišćene građe i literature može se zaključiti da je jekavska jotacija glasovna pojava karakteristična za cio crnogorski prostor. Međutim, ne može se reći da je jekavska jotacija pojava koja je dosljedno izvršena u današnjem crnogorskom jeziku“.⁷⁷ Još i više treba voditi računa o mjestima koja upućuju na sumnju u validnost materijala objavljenog u nekim monografijama, kao npr. o materijalu na kojemu je zasnovana monografija o govoru Paštroviću⁷⁸, a o kojoj će kasnije biti više riječi. Dakle, kao jedno od markantnijih obilježja crnogorskoga jezika „Jekavska jotacija suglasnika ś i ź izvršena je bez izuzetka u većini crnogorskih govora. Na crnogorskome govornom području nema govora u kojima su prisutne isključivo nejotovane forme. Gdje su zabilježene (u primorskome pojasu), javljaju se uporedo s jotovanim oblicima“.⁷⁹

⁷⁶ Sanja Orlandić, „Jekavska jotacija u crnogorskim govorima“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 7, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 3–35.

⁷⁷ Isto, str. 31.

⁷⁸ Миодраг Јовановић, *Говор Паустровића*, Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2005.

⁷⁹ Robert Bonjkovski, „Fonemi ś i ź u poljskom i crnogorskom jeziku“, *Cetinjski filološki dani III*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022, str. 72.

3. DIJALEKATSKI IZRAZ I SAVREMENO CRNOGORSKO DRUŠTVO

3. 1. STANDARDNI JEZIK I DIJALEKATSKI IZRAZ

U ovome se, kao i u ostalim poglavljima ovoga rada, dakako, primarno raspravlja o jezikoslovnoj dimenziji problema, no i o društvenome ambijentu u kojemu se sprovodi kulturna i jezička politika datoga perioda. Vrlo je bitno, međutim, uza svaki od tih segmenata imati u vidu da s obzirom na takve prilike dugo nije postojala svijest o potrebi uvažavanja i njegovanja dijalekatskih jezičkih sadržaja u domenu naše kulture, o vrijednosti različitih idioma, njihovoj prirodi i istoriji, dijalekatskoj leksici ili toponimima kao nematerijalnoj kulturnoj baštini. Zbog toga se kontekstualizacija ovđe sprovodi s više pojedinosti nego što bi to bilo potrebno u kulturama koje su rano uspostavile sistem poštovanja, proučavanja i afirmacije nematerijalne kulturne baštine kroz razne kulturne (domaće i međunarodne) programe, zabavno-edukativne projekte i konkurse, i to ne samo na nivou opština kojima pripada dati govor, dakle lokalno, nego i na nivou državnih programa s adekvatnim finansiranjem i promovisanjem. Razradom ovih segmenata držimo da će naš rad olakšati posao svima koji nemaju filološko obrazovanje a žele da doprinesu uspostavi pravnoga i društvenog statusa ovoga dijela naše nematerijalne baštine u njezinom vjerodostojnom, nefalsifikovanom liku.

Prve su decenije druge polovine XX vijeka donijele snažan razvoj sociolingvistike, a unutar nje posebnu pažnju naučnici su posvećivali jezičkoj politici (i planiranju). Ni u jednome društvu i kulturi ovaj proces ne teče odvojeno od opšte politike koja vlada u tome društvu. Budući da se kroz jezičku politiku i nadležnosti koje joj dodjeljuju oni što su za nju zaduženi prelamaju mnogi aspekti problema o kojemu pišemo u ovome radu, vrijedno je podsetiti se same definicije jezičke politike. Srpski filolog i slavista Predrag Piper jezičku politiku definiše kao „укупност мера које држава предузима, у сарадњи са лингвистичким установама и појединцима, с једне стране, и политички релевантним чиниоцима, с друге, да би одредила статус језика и писама у одређеном друштву, да би штитила и култивисала тако одређени однос и усмеравала динамику његовог развоја“.⁸⁰

⁸⁰ Предраг Пипер, „О стратегији језичке политике у Републици Србији“, *Српски језик и актуелна питања језичке политике*, ур. Срето Танасић, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, Београд, стр. 117.

Riječ je, dakle, o složenome sistemu koji „Obuhvaća službeni jezičnopolitički okvir obično u vidu pisanih dokumenata kojima se reguliraju jezična pitanja, neslužbene i često prikrivene mehanizme koji utječu na jezično ponašanje i uvjerenja o jeziku te mogu i ne moraju biti u skladu s navedenim službenim okvirom, kao i sve instance javnopolitičkog diskursa koji utječe na jezičnu strukturu i djelovanje, uključujući njihovu interpretaciju i prisvajanje u specifičnim kontekstima u kojima se jezične politike realiziraju.“⁸¹ Ovako široko shvaćena, a nerijetko i zloupotrebljavana u konkretnome djelovanju njezinih kreatora i glavnih nosilaca, putem jezičke politike moguće je uticati na vrijednosne stavove jezičkih predstavnika i status jezičkih elemenata u samoj jezičkoj praksi.⁸² U literaturi i najrazličitijim jezičkopravopisnim priručnicima propisivan je (dakle, najčešće su priručnici bili preskriptivni) način upotrebe jezika u tom smislu što je sve izvan jezičke norme trebalo preoblikovati u duhu jezičke norme da bi se sadržaj iz drugih idioma prihvatio kao korektan: „Локална говорна особина може да се прими у језички стандард само под условом да је у складу с општеважећим језичким нормама. Другачије речено, једна ријеч из неког краја може постати и књижевна ако на улазу у стандардни језик усклади своје фонетско-прозодијске особине са онима које су на снази у стандардном језику. Све оно што није у складу с наведеним начелом, има обиљежје локалних говора и не може се сматрати коректним“.⁸³

⁸¹ David Cassels Johnson, *Language policy*, Palgrave Macmillan, Houndmills, 2013, str. 9 – citirano prema: Lucija Šimičić i Marija Čubelić, „Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolaca u Makarskom primorju“, *Filologija*, br. 76, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2021, str. 204.

⁸² Vrijedi se na ovome mjestu podсетити činjenice da, na primjer, u Srbiji i Hrvatskoj pri akademijama nauka, najvišim naučnim i kulturnim ustanovama, postoje tijela koja su zadužena za pitanja normiranja jezika, definisanja norme, njezinih izmjena i primjene u datom društvu. U Srbiji je to Odbor za standardizaciju srpskoga jezika, osnovao ga je 1997. Pavle Ivić (– više informacija na sajtu Instituta za srpski jezik SANU), dok u Hrvatskoj a u okrilju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti radi Odbor za normu hrvatskoga jezika na čijemu je čelu jezikoslovac Ranko Matasović, akademik HAZU. Za razliku od rečenoga, prilike su u Crnoj Gori takve da ni nakon povraćaja državne samostalnosti u najvažnijim ustanovama nauke i kulture, a tu od nacionalne akademije treba očekivati više od ostalih, nije urađeno ništa da se formira i zaživi jedno slično tijelo koje bi u duhu naučnih pogleda na jezik i zaštite nacionalnih jezičkih interesa nastojalo djelovati spram potreba multikulturnoga crnogorskog društva.

⁸³ Асим Пецо, „Критеријуми правилног у језику“, *Стазама нашега језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 35–36.

Vremenom se, međutim, razvijala bogata literatura o takozvanoj ideologiji standardnoga jezika i najrazličitijim primjerima zloupotrebe standardnoga jezika u pravcu koji, kako misle neki od tih naučnika, nije imanentan prirodi jezika i procesima u jeziku, a da se procesom normiranja jezika i purističkim isključivostima kod govornih predstavnika podstiče nelagoda zbog „nepoznavanja“ jezika, a nerijetko i negativno obilježavanje u užem okruženju ili društvu. Najdalje je na planu teorijskoga razumijevanja utemeljenosti toga problema u istorijskoj lingvistici te u priložima savremenih stvaralaca otišao hrvatski jezikoslovac Mate Kapović, koji na jednome mjestu u svojoj knjizi *Čiji je jezik*, kaže: „No ne treba kriviti one koji možda imaju takav stav. On je uvelike posljedica nečega što možemo nazvati ideologija ili kultura standardnoga jezika, a za takve su stavove u velikoj mjeri krivi upravo sami lingvisti, koji u medijima pokušavaju uvjeriti ljude da ne znaju što koja riječ znači, da su zaboravili svoj jezik, koji objašnjavaju što je jedino 'pravilno'“.⁸⁴ Bezmalob se u svim poglavljima te Kapovićeve knjige i doslovno tvrdi da se o jeziku ne može razgovarati u kategorijama *pravilno* i *nepravilno*, uz stalno Kapovićevo skretanje pažnje na suštinu lingvistike i njezina predmeta proučavanja. S tim u vezi, crnogorska iskustva svjedoče kako se struka i autoritet naučnika zloupotrebljavaju (u tradicionalističkoj filologiji donedavno, no kod nekih autora to opstaje vrlo žilavo i danas) za materijalizaciju ideja i ideoloških isključivosti prema crnogorskome jeziku kroz navodno naučni diskurs.

Kao sociolingvistička činjenica crnogorska jezička norma za potrebe crnogorskoga društva formalizovana je, definisana i standardološkim priručnicima uspostavljena prije trinaest godina. Crna Gora je, dakle, na štokavskome jezičkom prostoru u ovaj proces posljednja ušla: godine 2007. crnogorski jezik potvrđen je i kao *službeni jezik* u vidu ustavne kategorije, dok će 2009, odnosno 2010. biti publikovani te od državnih prosvjetnih i kulturnih institucija ozvaničeni *Pravopis crnogorskoga jezika*⁸⁵ i *Gramatika crnogorskoga jezika*⁸⁶. Zahvaljujući postignućima naučnih radnika koji su danas uglavnom profesori ili saradnici Fakulteta za crnogorski jezik i književnost ovi su temeljni poslovi standardizacije crnogorskoga jezika i realizovani. Posmatrani s distance, te iz ugla jezikoslovnoga autoriteta, ti poslovi ovako izgledaju: „S tačke gledišta lingviste, vidim

⁸⁴ Mate Kapović, *Čiji je jezik*, prvo izdanje, Algoritam, Zagreb, 2010, str. 11–12.

⁸⁵ *Pravopis crnogorskoga jezika*, priređivači: prof. dr Milenko A. Perović, prof. dr Josip Silić, prof. dr Ljudmila Vasiljeva, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2009.

⁸⁶ Adnan Čirgić, Ivo Pranjković, Josip Silić, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.

značajan napredak u normiranju jezika, koji se vratio crnogorskoj tradiciji. Ne smije se potcijeniti činjenica da je, u tako kratkom vremenu, objavljena kompletna savremena gramatika, pravopis i naučne studije. Osim u Crnoj Gori, čak je i u Poljskoj objavljena monografija prof. Pšemislava Broma koji je gost cetinjskog naučnog simpozijuma. Ne shvatam to kao neku specifičnu pojavu već kao prirodan razvoj civilizacije naroda koji ima društvenopolitičke i kulturne ambicije, naročito ako u tom području imate izvanrednu viševjekovnu tradiciju⁸⁷. Proces jezičke standardizacije u Crnoj Gori odvijao se kroz rad Savjeta za standardizaciju koji je formiralo Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, zatim je zbog podjele u Savjetu i različitih viđenja koncepta crnogorske jezičke norme formirana Ekspertska komisija sa zadatkom da arbitrira u sporu i odabere najkvalitetnije prijedloge za standardološku literaturu.⁸⁸ Razvidno je bilo od otpočinjanja rada na standardizaciji crnogorskoga jezika da dio angažovanoga kadra neutemeljeno govori o opštercnogorskim jezičkim osobinama, u prvome redu o fonemima *ś* i *ź* te jekavskoj jotaciji, a takvo je njihovo stanovište proizlazilo iz nepoznavanja činjenica o jeziku kao sistemu i jeziku kao standardu.⁸⁹ Samo se namjernim zanemarivanjem činjenica ili doslovno neznanjem može negirati rezultat uporedne analize jezičkih osobnosti cjelokupnog crnogorskog prostora koja je potkrijepljena građom iz brojnih dijalektoloških monografija i savremenim stanjem u svakodnevnoj komunikaciji. U ime onoga dijela Savjeta čiji se stavovi nijesu oslanjali na recentne teorije o standardnome jeziku, kao ni na vjerodostojne činjenice iz savremene jezičke prakse crnogorskoga društva najviše se oglašavala Rajka Glušica.⁹⁰ Ekspertska komisija odabrala je rješenja jezikoslovca Adnana Čirgića na temelju kojih su u saradnji domaćih i inostranih stručnjaka izrađeni prvi zvanični pravopis i gramatika. Treba konstatovati da je crnogorska jezička norma izvedena po principu integrativnosti i demokratičnosti: to podrazumijeva poštovanje svega što u crnogorskom jeziku postoji kao produkt 150 godina duge tradicije srpskohrvatske jezičke

⁸⁷ Emil Tokaž, „Standardni crnogorski jezik dužni su da nauče svi oni koji ga koriste“, intervju, *Pobjeda*, 6. 9. 2017.

⁸⁸ Svi članci, izvještaji i komentari u vezi s tim poslovima notirani su u registrima publikacije *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, JU Biblioteka „Radosav Ljumović“, Cetinje – Podgorica, 2021.

⁸⁹ Vidi: *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, JU Biblioteka „Radosav Ljumović“, Cetinje – Podgorica, 2021.

⁹⁰ Vidi: *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, JU Biblioteka „Radosav Ljumović“, Cetinje – Podgorica, 2021.

politike, ali i uključivanje markantnih jezičkih karakteristika koje su zavrijedile ovaj status zbog distribucije na cijelom crnogorskom prostoru i danas uprkos srpskohrvatskoj/srpskoj normi koja ih je odbacivala kao *regionalizme* i *provincijalizme*. Rješenja crnogorskih standardologa na kojima počivaju pravopis i gramatika nijesu plod kabinetskih izmišljanja naučnika, „već su činjenica koju ozbiljni naučnici ne poriču upravo zbog toga što su se očuvale u svim našim sredinama i bez obzira na starost govornih predstavnika“.⁹¹

⁹¹ Novica Vujović, „Crnogorski jezik između nauke i manipulacije: reagovanje na tekst Milorada Pupovca“, *Kolo*, br. 1, Matica hrvatska, Zagreb, 2023. Nastupilo je vrijeme kad se o crnogorskome jeziku i kulturi, adekvatnome modelu jezičke politike, jezičkome planiranju koje podrazumijeva, kako se to u sociolingvistici precizira, planiranje statusa i planiranje korpusa, izradu standardoloških priručnika, naučne rasprave o svim eventualno spornim pitanjima itd. – odlučuje u Crnoj Gori, tj. u institucijama zatemeljenim u sistemu te države. Spuštimo li se, međutim, s te načelne na činjeničnu ravan, ispostavilo se da stvari nijesu dovedene do nivoa koji bi značio rasterećeno i bez izvannaučnih pritisaka proučavanje sadržaja crnogorskoga jezika. Primjera bi za to bilo i više, ali jedan ćemo izdvojiti budući da objedinjuje sve nenaučne prokušaje kritičara tradicionalista u lingvistici i održava kontinuitet u neprijateljstvu prema crnogorskome jeziku, nerijetko i prema ličnostima koje su nositelji procesa standardizacije crnogorskoga jezika. Riječ je o knjizi *Crnogorski jezik i nacionalizam* autorke Rajke Glušice (Rajka Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, knj. 243, ur. Ivan Čolović, Beograd, 2020). Ova je knjiga suštinski donijela ideološki aktivizam u borbi protiv crnogorskoga jezika i književnosti, njihova imena i identiteta. Razumijevanje identiteta crnogorskih jezičkih sadržaja isključivo u kontekstu teritorijalnoga raslojavanja srpskoga jezika bila je ideološka pozicija na temelju koje su se izvodile sve strategije u jezičkoj politici i planiranju u srpskoj filologiji. Što je takvo stanje manje-više prihvatano u vrijeme službenoga srpskohrvatskoga/srpskoga jezika u zajedničkoj i centralizovanoj jugoslovenskoj državi XX vijeka donekle se moglo i razumjeti, ali u savremenome crnogorskom društvu i s aspekta njegovih potreba kao multikulturene zajednice – potpuno je anahrono, retrogradno, pa i naučno neopravdano afirmisati stavove o crnogorskome jeziku s pozicija ideologije policentričnoga srpskog jezika, kako se to čini u knjizi *Crnogorski jezik i nacionalizam*. Budući da smo o spomenutoj knjizi ranije govorili, upućujemo na taj članak: Novica Vujović, „Crnogorskoj nauci antidoprinos – prikaz knjige: *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, br. 4, Centar za geopolitiku, Nikšić, 2020, str. 199–210. Vrijedne informacije kojima se opovrgavaju stavovi iz spomenute knjige mogu se naći u ovim tekstovima: Adnan Čirgić, „Rekvijem za „XX vek“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 26, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020, str. 501–514; Adnan Čirgić, „Jezički unitarizam u novome ruhu (Rajka Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2020)“, *Croatica et Slavica Iadertina*, XVII/I, Zadar, 2021, str. 426–429; Jelena Šušanj, „Standardni jezik kao poprište manipulacija – prilog jednoj polemici“, *Cetinjski filološki dani III*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i University of Kansas, Cetinje, 2022, str. 477–510; Jelena Šušanj, „O zloupotrebama naučnoga diskursa u kritici crnogorske

Savremena jezikoslovna montenegriska u pogledu terminološkoga određenja i razumijevanja sadržaja pojmova *dijalekat*⁹² i *standardni jezik*⁹³ prati recentnu literaturu i znanja ostvarena u lingvistici svjetskih naučnika.

Na ovome mjestu, svakako bez pretenzije na iscrpnost, ukazujemo na nekoliko pogleda na razumijevanje odnosa dijalekat – standard. Ne može se, dakako, u punome značenju razumijevanje tih pojmova imati ako se ne predoče začeci jezičke i kulturne politike i važnijih pojedinosti koje su oblikovale mišljenje crnogorskih građana o sopstvenom jeziku, jezičkoj istoriji i ukupnoj spomeničkoj građi još od XIX vijeka, pa gotovo i za sve vrijeme jugoslovenske države.⁹⁴ Okolnosti su se vremenom mijenjale, crnogorski prosvjetni sistem je reformisan, osobito je na planu programa i udžbenika u posljednjih petnaestak godina vidan iskorak, no i dalje su tragovi vremena srpskohrvatske/srpske jezičke politike u kojima se znatan dio nastavnoga kadra školovao i intelektualno formirao vrlo prisutni u crnogorskom školstvu. Elemente tradicionalističkoga pogleda na standardni jezik i dijalekatsku bazu posvjedočili smo u stavovima crnogorskih studenata do kojih smo došli kvantitativno-kvalitativnim istraživanjem koje dajemo u narednom poglavlju.

„Začeci dijalekata sežu u daleku prošlost, u najraniju društvenu zajednicu, njihov razvitak tesno je vezan za sve faze razvitka društvene zajednice koja se njima služi, a živeće sve dotle dok

jezičke standardizacije“, *Milorad Nikčević: život i djelo: Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa održanog na Cetinju 8. maja 2022*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022, str. 185–199; Aleksandar Radoman, „Knjiga iz minuloga v(ij)eka“, *Ars*, god. 36, br. ¾, Cetinje, 2020, str. 163–170.

⁹² Mimo podataka koje jezička struka crpi iz dijalekatske građe vrlo su nam važna znanja koja iz takve građe crpimo i za potrebe disciplina izvan filološke analize. Dijalekti i dijalektska leksika nose u svom vjerodostojnom liku „sliku života ljudi, njihovoga trajanja kroz vjekove na prostoru koji im je nametao način života i privređivanja, đe su živjeli u stalnome dodiru s kulturama i jezicima naroda koje su zatekli, kao i onih koji su kasnije na bilo koji način dolazili u kontakt s njima. Sve što je bilo dio svijeta crnogorskoga čovjeka ugrađeno je u jezik i potvrđeno kroz bogatstvo leksike i izražajnih mogućnosti crnogorskoga jezika“ (Novica Vujović, „Dijalekatski rječnici i njihov značaj“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 15, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 42).

⁹³ Vidi fusnotu br. 3 u kojoj je citat iz knjige *Jeziku je svejedno*.

⁹⁴ Vidi detaljnije u: Adnan Čirgić, „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 171–202.

živi jezik čiji su članovi.⁹⁵ U crnogorskoj i inostranoj literaturi nerijetko se odnos dijalekat – standardni jezik (norma) daje kroz prizmu Vajnrajhova aforizma „Jezik je dijalekt s vojskom i mornaricom“, u čemu se, prije svega, primjećuje dominantno upravljanje prema sociološkim kriterijumima i odnosima.

I u recentnoj inostranoj literaturi nedvosmisleno se konstatuje da – s obzirom na status koji mu je decenijama izgrađivan čvrstom jezičkom politikom i planiranjem – „najrazvijenija i najfunkcionalnija jezična varijanta je standardni jezik“.⁹⁶

Lingvistički, dakle naučno utemeljen pristup odnosu dijalekata i književnoga jezika/standardnoga jezika/norme nesumnjivo je zatemeljen na činjenici da norma ne smije po principu, kako se nekad govorilo, *prestiznosti*, *kulturne nadmoćnosti* i *autoriteta*⁹⁷ potiskivati a tako i ništiti organsku bazu datoga jezika.⁹⁸ Uglavnom je novija literatura, osobito članci autora naslonjeni na inostranu literaturu i međunarodnu praksu, jasna u tome da „jezični tip nije biološka

⁹⁵ Пецо, Асим: „Критеријуми правилног у језику“, *Стазама нашега језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 77.

⁹⁶ Citat je preveo autor Martin Henzelmann, a u originalu glasi: „Die am weitesten entwickelte und am stärksten funktionale Sprachvariante ist die“ – Henzelmann, Martin. 2015. *Authentizität als treibende Kraft bei der Herausbildung slavischer Mikroliteratursprachen (am Beispiel des Pomakischen und des Schlesischen)*. *Specimina Philologiae Slavicae*, 185. München/Leipzig/Berlin/Washington D.C.: Biblion Media. S. 60–61).

⁹⁷ „Критеријум ауторитета своди се на чињеницу да се у неким земљама сматрају правилним онај облик или она реч које као такве значи меродавно тело, на пример академија наука или посебна комисија одговарајућег министарства“ (Павле Ивић и Бранислав Брборић, „II. Мерила језичке правилности“, *Српски језички приручник*, треће издање, Београдска књига, Београд, 2006, стр. 62). Pod uticajem ovakve literature u javnoj sferi i laičkoj javnosti uglavnom vlada terminološko šarenilo u pogledu naizmjenične upotrebe *dijalekat*, *provincijalizmi*, *jezik zavičaja*, *govor seljaka*, *ruralni govor* što je svojevrsna prijetnja da se takvo stanje „prenosi i u sam nastavni proces“ (vidi: Lucija Šimičić i Marija Čubelić, „Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolaca u Makarskom primorju“, *Filologija*, br. 76, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2021, str. 241).

⁹⁸ „Prečesto se zaboravlja da je standardni varijetet tek jedan od brojnih varijeteta koji zajedno sačinjavaju jedan jezik“ (Anđel Starčević, Mate Kapović, Daliborka Sarić, *Jeziku je svejedno*, ur. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb, 2019, str. 22).

determinanta, nego društveno uvjetovana varijabla,⁹⁹ ali praksa pa i radovi mnogih lingvističkih stručnjaka nijesu uvijek njima u službi, već su nerijetko usmjereni na idealizaciju standardnoga (srpskohrvatskoga/srpskog) jezika kao pokazatelja visoke kulture prema kojoj govorni predstavnici mogu ići jedino odbacujući sve što je pokrajinsko ili „seljačko“ što „kviri“ jezik. Lingvistički su autoriteti u akademskim krugovima i popularnoj literaturi za šire krugove čitalaca standardni jezik stavljali „u položaj ugrožene jedinice koju treba zaštititi od navale raznih *izama*: žargonizama, vulgarizama, regionalizama, dijalektizama, anglizama...“.¹⁰⁰ Popularizovanje takvog stava ostvareno je ponajviše pristupom nastavnika u školi i svođenjem svih metodičkih znanja i obrazaca nastave maternjega jezika na model *pravilno – nepravilno*¹⁰¹ u jeziku.

Takvo je, dakle, stanje godinama uspostavljano, preciznije rečeno u potonjih nekoliko decenija jugoslovenske države, odnosno dvočlane federacije Crne Gore i Srbije (Savezna Republika Jugoslavija, Dražavna zajednica Srbija i Crna Gora) sve do 2006. i povraćaja državne samostalnosti Crne Gore, na planu jezičkih priručnika i savjetnika autori i izdavači bili su isključivo iz Beograda, SANU, Instituta za srpskohrvatski/srpski jezik SANU ili iz drugih

⁹⁹ Gabrijela Puljić, „Standard caruje, dijalekt klade valja“, *Čakavska rič*, XLV, br. 1–2, siječanj – prosinac, Književni krug, Split, 2017, str. 211.

¹⁰⁰ Isto, str. 208.

¹⁰¹ Vrijedi na ovome mjestu opet uputiti na pojmovno-terminološku, teorijsku, metodološku osnovu knjige *Jeziku je svejedno* autora Anđela Starčevića, Mata Kapovića i Daliborke Sarić (Anđel Starčević, Mate Kapović, Daliborka Sarić, *Jeziku je svejedno*, ur. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb, 2019). Riječ je o jednome od novijih i uticajnijih izdanja na štokavskom prostoru. Knjiga se dominantno bavi razumijevanjem prirode jezika i predmeta proučavanja jezikoslovlja, kao i odnosom dijalekata i jezičke norme – još preciznije: osporavanjem ideologije standardnoga jezika (*standardni dijalekat*, kako se u toj knjizi i inače u radovima M. Kapovića naziva standardni jezik) uspostavljene po modelu nametanja standarda kao prestiža i od strane jezikoslovaca nenaučno zasnovanog promovisanja standarda kao jedino pravilnog idioma u jeziku. Neki se od zaključaka iz te knjige mogu se primijeniti i na crnogorsku situaciju, osobito u domenu teorijske razrade i bogatoga registra recentne literature. Treba, međutim, imati na pameti da je crnogorska situacija dijelom kompleksnija od hrvatske zbog toga što je tokom nametanja jezičke norme od strane beogradskih standardologa tokom cijeloga trajanja jugoslovenske države paralelno s tim svaka opštecrnogorska jezička osobina tretirana ne samo kao nestandardna, regionalizam ili pokrajinska riječ, već joj je negiran uopšte crnogorski identitet, pa je proučavana kao dio korpusa srpskoga jezika, konkretno kao proizvod teritorijalnoga raslojavanja srpskoga jezika. Zaključci iz ovde spomenute knjige uglavnom su nam bitni po tome što su dati na temelju jezičkih činjenica kao lingvističke realnosti a nikako po ključu materijalizacije projekata koji su u glavama kreatora raznih jezičkih ideologija.

beogradskih institucija. S takve je osnove nastalo izdanje *Srpski jezički priručnik*,¹⁰² projekat više autora, objavljen prvi put 1989. a kasnije imao više novih izdanja. U jednome od poglavlja, koautorski Pavle Ivić i Branislav Brborić, pored ostaloga, vele i ovo: „Може се рећи само толико да је данас меродаван говор образованих људи, будући да они необразовани не владају књижевним језиком“.¹⁰³ Citirani stav srpskih jezikoslovaca o dihotomiji **obrazovani (standardni jezik) : neobrazovani (dijalekat)** nametan je kao princip od kojega se crnogorska kulturna, prosvjetna zajednica te uopšte naša javnost do danas nijesu oslobodile. Tome je u prilog, da ponovimo, išla bogata produkcija raznih jezičko-pravopisnih savjetnika kao izdanja tzv. popularne lingvistike a čija je popularnost bila zagantovana autoritetom autora.¹⁰⁴

Budući da je Crna Gora sve do 2006. kroz razne faze nekadašnje jugoslovenske države te potom zajednice koju je činila sa Srbijom pripadala državnom uređenju čiji je administrativni i kulturni centar bio Beograd, za sve je vrijeme tih državnih subjekata crnogorska kulturna i prosvjetna politika bila pod uticajem i usmjerenjem beogradskih institucija i kadra koji je u njima formiran. Uz nesumnjive i brojne značajne iskorake na planu uspostave institucija, unapređenja

¹⁰² П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан и Б. Брборић, *Српски језички приручник*, треће издање, Београдска књига, Београд, 2006.

¹⁰³ Павле Ивић и Бранислав Брборић, „II. Мерила језичке правилности“, *Српски језички приручник*, треће издање, Београдска књига, Београд, 2006, стр. 63.

¹⁰⁴ Milija Stanić, Pavle Ivić, Mitar Pešikan, Drago Ćupić, Branislav Brborić, Egon Fekete, Ivan Klajn, Miloš Kovačević, Rada Stijović, samo su neki od autora koji su u potonjih pola stoljeća – što kao grupa autora što samostalno – objavili znatan broj knjiga ovoga tipa. Na popularnost tih izdanja uticala je činjenica da su spomenuti autori radili u ustanovama, kakve su Filološki fakultet u Beogradu, Matica srpska, Srpska književna zadruga i sl., ili bili akademici, npr. Srpske akademije nauka i umetnosti, koja je uvijek imala u strategiji djelovanja brigu o srpskom jeziku kao važnu tačku. Nerijetko, njihovi su tekstovi na ove teme objavljivani u vrlo čitanim časopisima kakav je *Vreme*, za koji je pisao Ivan Klajn, ili u *Politici*, za koju i danas, slijedeći koncept *pravilno – nepravilno* u jeziku, piše Rada Stijović. Najveći trag u ovoj sferi ostavio je serbista i italijanista Ivan Klajn s vrlo popularnom knjigom *Rečnik jezičkih nedoumica* (Иван Клајн, *Речник језичких недоумица. Језички саветници*, 12 издање, Прометеј, Београд, 2011), koja je doživjela više izdanja, a svako s velikim tiražem i distribucijom na cijelom štokavskom prostoru. Kao što je već rečeno, ovakva izdanja imaju osobito veliki uticaj kad ih potpisuju akademici, univerzitetski profesori, ličnosti koje se nameću kao autoriteti i arbitri u većini jezičkih pitanja. Tim su putem spomenuta izdanja postala nezaobilazni dio biblioteke svake škole i nastavnika maternjega jezika u nas. Gotovo bez izuzetka, članci spomenutih autora, dakle jezičko-pravopisni savjetnici, bave se standardnim jezikom s aspekta njegove *ugroženosti* od *nemarnih* i *nepismenih* govornika koji naš jezik *kvare* puštanjem u propisani sistem naše norme raznih *izama*.

obrazovnoga sistema i razvoja kulturnih prilika u nas iz epohe jugoslovenske države,¹⁰⁵ treba reći da je katkad manje a katkad više vidljivo, slijeđenje prosvjetnih, kulturnih i ideoloških koncepata kreiranih izvan Crne Gore – trajalo praktično za sve vrijeme zajedničke države¹⁰⁶. Jedna od slikovitijih pojedinosti je i ta da je Crna Gora formalno ministarstvo kulture ustanovila tek 1992. godine.¹⁰⁷ Sav je taj kontekst, razumije se, doprinomio brzome distribuiranju izdanja te vrlo uspješnom promovisanju autoriteta i „pogleda“ na jezičku politiku, jezički identitet koji su koncipirali beogradski profesori, a kojemu su kasna uspostava crnogorskih institucija i odsustvo strategije crnogorskoga kulturnog i jezičkog identiteta samo išli naruku.¹⁰⁸ U takvome ambijentu

¹⁰⁵ Radovan Damjanović, *Leksikon institucija crnogorske prosvjete*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019. Damjanovićev pregled razvoja crnogorske prosvjete, uza sve druge pojedinosti, informiše nas detaljno o brojnim *izvanjcima* (tako su u tokom druge polovine XIX vijeka imenovani kulturni, prosvjetni i naučni radnici koji su iz drugih država dolazili u Crnu Goru) koji su kad je o prosvjeti riječ uglavnom dolazili iz Srbije, donoseći sa sobom srpske udžbenike, programe i planove za crnogorske škole i đake. Tako će Crna Gora prve planove i školske programe dobiti tek pred kraj XIX vijeka, a njihov je autor Vojvođanin Jovan Pavlović. Kao što se iz Damjanovićeva rada jasno vidi, misija se tih izvanjaca ne može analizirati po principu crno-bijele slike zbog toga što je njihova uloga imala i mnogo pozitivnih efekata na razvitak crnogorske prosvjete. Kad se pogledaju činjenice iz Damjanovićeva *Leksikona* – vidi se da je, na primjer, iz jugoslovenskoga sociokulturnog i političkog ambijenta nakon Drugoga svjetskog rata crnogorska kultura i društvo u cjelini imalo i značajnih iskoraka na više polja, a zatemeljivanje institucija i buđenje svijesti o nacionalnim disciplinama od 1960-ih možda su i najvažnije. Pod mentorstvom kao i uz saradnju s nekima od kreatora jezičke politike i planiranja koji su na rigidan način osporavali sva prava i samobitnost crnogorskoga jezika – u Beogradu je kroza cio XX vijek stasavao crnogorski filološki kadar koji je, npr. iz dijalektologije ostavio dragocjene monografije, rasprave ili članke. Nažalost, jasno se uočava, pa ga treba jasno i istaknuti, ideološko uklapanje svih segmenata crnogorskoga društva u srpski jezički, kulturni i duhovni korpus, i to kako od strane onih izvanjaca s kraja XIX vijeka, tako i kreatora kulturnih i prosvjetnih strategija kojima je kroz XX vijek bilo u najvećem dijelu podređeno crnogorsko društvo.

¹⁰⁶ O ovim pitanjima postoji bogata literatura. Za istoriju pitanja jezičke, kulturne i uopšte identitetske politike u nas vidi u: Adnan Čirgić, „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 171–202.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Za informacije o ovome pitanju vrijedi pogledati: Radovan Damjanović, „Izvanjci u školstvu Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 29, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022, str. 353–378; Adnan Čirgić, „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 171–202. Treba, međutim, reći i ovo. Ima mnogo stvarnih razloga da podsetimo kako nikad ni u jednome djelovanju nije sve samo loše ili samo dobro, tako ni mi ne želimo principom crno-bijele slike predstaviti dešavanja u minulim

nije samo sistemski građen odnos prema crnogorskome dijalekatskom materijalu kao obilježju kulture nižega reda za sve njegove govornike kad god bi se našli izvan svojega doma, već je stvorena neka vrsta inferiornoga tretmana bezmalo svih proizvoda crnogorske književnosti, tradicije i kulture u odnosu na kulture drugih naroda jugoslovenske države, u prvome redu tu prepoznajemo odnos prema srpskoj kulturi i beogradskim institucijama.

Usmjerimo se konkretno na činjenicu da je dijalekatski jezički sloj crnogorskoga jezika, a vidljivo je to na svim njegovim segmentima: akcenatskom, leksičkom, sintaksičkom itd. – u kontinuitetu u minulim vremenima kroz prosvjetni sistem i u javnoj upotrebi jezika markiran kao izraz niže kulture, obilježje ruralnosti i neobrazovanosti.

Pavle Ivić, dijalektolog iz serbokroatističke ere, pred sami kraj SFRJ, države u čijem je sastavu i Crna Gora i kojoj je srpskohrvatski/srpski bio zvanični jezik, ovako je vidio sudbinu dijalekata: „Наши дијалекти изумиру. Јуришају на њих школа, служење војног рока, радио, филм, новине, књига за народ, у последње време ето и телевизија. Јуриша на њих и цео престиж града и тежња човека са села да се ишчупа из заосталости, или бар из њених спољних манифестација. Млађа генерација у већини сеоских средина код нас прошла је кроз онај психолошки прелом када се обрће смер подсмевке, тог свирепог моћног регулатора друштвеног понашања. Фази исмевања појединаца који употребљавајући градске речи хоће да се 'погоспоре' дошла је на смену фаза поруге онима који су остали 'прости' и говоре 'старински' и 'погрешно'“.¹⁰⁹ Nažalost, ovakvome tretmanu crnogorskih dijalekatskih sadržaja,

decenijama i uticaj filologa iz Srbije na crnogorsko jezičko, a uz jezičko su išla i sva druga pitanja kulturne strategije. Kad se pogleda niza sve decenije XX vijeka, vidi se da je iz toga jugoslovenskoga sociokulturnog i političkog ambijenta crnogorska kultura i društvo u cjelini imalo i znatnih i značajnih iskoraka na više polja – i ovdje ih je nemoguće sve elaborirati, ali, vjerovatno, najviše pozitivnih efekata možemo tražiti u zatemeljivanju institucija. Pod mentorstvom i u okruženju nekih od beogradskih filologa kreatora jezičke politike i planiranja koji su na rigidan i neutemeljen način osporavali sva prava i samobitnost crnogorskoga jezika – stasavao je crnogorski filološki kadar. Nažalost, jasno se uočava pa ga treba jasno i istaknuti, ideološko je usmjerenje kadra obrazovanoga na beogradskim katedrama bilo takvo da su toj (velikodržavnoj) ideologiji podređivali svaku analizu i istraživački projekat realizovan na primjeru crnogorske jezičke i kulturne baštine. Srećna je okolnost što je i pored toga ostala dragocjena jezička i književna građa u najvećem dijelu precizno bilježena u njezinu autentičnom dijalekatskome liku širom Crne Gore.

¹⁰⁹ Павле Ивић, „Дијалектологија, један наш културни проблем“, *О језику некадашњем и садашњем*, Бигз – Јединство, Београд – Приштина, 1990, стр. 207.

kao i inače dijalekatskih sadržaja u odnosu na standardni jezik, znatno je doprinosa politički i kulturni ambijent minulih vremena koji smo prethodno opisali. Iz pera je spomenutoga Pavla Ivića i zaključak koji se ni jednim jedinim lingvističkim argumentom ne može pravdati: „Није обичај међу нашим дијалектолозима да се о овој истини говори, али њу треба јасно констатовати: добро је што одлазе дијалекти. Тек тиме се стварно демократизује до краја језичка база наше културе, скида се печат обележености са широких слојева који се не знају служити књижевним језиком, брише се понеки увредљив аспект дистанце између града и села и такође понеки аспект несрећне дистанце између нашег света у разним крајевима и разним републикама.“¹¹⁰

Nije, da to i istaknemo, Ivić jedini jezikoslovac onoga vremena koji je ovako neutemeljeno elaborirao odnos dijalekatske baze i standardnoga jezika, odnosno norme, ali njegov stav izdvajamo zbog toga što je svojim autoritetom vidno uticao i na saradnike i najvažnije procese u serbokroatistici. Nije bez značaja u ovoj stvari činjenica da je taj jezikoslovac i sam primarno bio dijalektolog.

Nauka o jeziku, međutim, takve pristupe dijalekatskome jezičkom sloju ipak odbacuje kao nenaučne već i po istini da nije obilježje naučnoga diskursa proglašavanje nekih idioma nekulturnim ili neprestiznim. Taj emancipatorski tok naučnih i drugih aktivnosti u nas, međutim, mora računati na otpor ostataka nasljeđa iz serbokroatističke ere te predstavnika ideološki usmjernih filologa što se protive svakome pravu na ime crnogorskoga jezika i njegov identitet¹¹¹

¹¹⁰ Isto, str. 207.

¹¹¹ Kad se govori o identitetu crnogorskoga jezika, prije drugih, kao dijalekatska i lingvistički nerelevantna činjenica isticani su fonemi *ś* i *ž*, pa su tokom rada na standardizaciji crnogorskoga jezika upravo na tome pitanju zasnivane sve neistine i manipulacije kojima se nastojala kompromitovati cijela priča o crnogorskome jeziku u savremenoj Crnoj Gori. Godinama su spomenuti fonemi bilježeni, istina u pogledu grafije nedosljedno i neujednačeno, u dijalektološkim studijama i rječnicima, međutim i u školskim programima i u široj javnosti ostajali su markirani kao regionalizmi, pokrajinske odlike itd. koje su izvan jezičkoga standarda, tj. izvan onoga što se smatralo kulturom. No, golema je literatura autorima ipak dala priliku da o ovome pitanju objektivno rasuđuju, pa za više informacija o statusu fonema *ś* i *ž* u fonološkome sistemu crnogorskoga jezika vidi: Adnan Čirgić, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost i Matica crnogorska, Podgorica, 2011. Utemeljujući svoj stav na radovima crnogorskih kolega i inostrane literature poljski jezikoslovac Robert Bonjkovski konstatuje: „Njihova velika prisutnost omogućuje klasifikaciju ovih glasova kao dio crnogorskog standarda, a analiza leksemskih parova omogućuje im dodjeljivanje osebujne funkcije, poput parova tipa: *śenka* : *Senka*, *ženica* : *ženica*; *śeka* : *seka*; *koža* : *koža* i dr.

uopšte. Našu smo argumentaciju provjerili i nastojali učvrstiti u sadržaju odrednica publikovanih u najznačajnijemu projektu u današnjoj slavistici – Brilllovoj *Enciklopediji slovenskih jezika i lingvistike*.¹¹² Iz članaka *Enciklopedije* razvidno je kako su širom slovenskoga svijeta mnogi primjeri sociolingvističke slojevitosti od strogo pisanih do urbanih govora, ali je činjenica da mnoge od njih nijesu zahvatila dešavanja u 19. vijeku ili nešto kasnije da postanu standardizovani u savremenome značenju toga procesa. I, dakako, nikad se u tim člancima ne nude jezikoslovne činjenice o jezičkim idiomima bazirane na „prestihu“ standarda u odnosu na organsku bazu datoga jezika.¹¹³

Savremena montenegriska, a kadar angažovan u nastavi i projektima Fakulteta za crnogorski jezik i književnost tu bez ostatka prednjači, u odabiru literature i njezinu publikovanju vodi se načelom demokratičnosti i otvorenosti za svaku argumentovanu studiju, gotovo dosljedno

Istodobno, nije moguće zamijeniti foneme s sj u svim slučajevima, kako neki istraživači sugeriraju“ (Robert Bonjkovski, „Fonemi ś i ź u poljskom i crnogorskom jeziku“, *Cetinjski filološki dani III*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022, str. 73).

¹¹² Novica Vujović, „Temeljni projekat današnje slavistike“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 27, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2021, str. 499–502. Uredništvo *Enciklopedije* čine: Marc L. Greenberg, Lenor A. Grenobel (Lenore A. Grenoble, glavna urednica, SAD), Masako Ueda Fidler (SAD), Nadja Zorihina-Nilson (Švedska), Anita Peti-Stantić (Hrvatska), Marek Lazinski (Poljska), Stiven Diki (Stephen Dickey, SAD), Bjern Vimer (Björn Wiemer, Njemačka), Mihail Oslon (Poljska), Mladen Uhlik (Slovenija), Marija Mitova (tehnička urednica, Bugarska) i Kšištof Borovski (Krzysztof Borowski, tehnički urednik i pomoćnik glavnog urednika, Poljska i SAD). Za otklanjanje mnogih dilema u vezi s ovim pitanjem kod nas i u slovenskim jezicima, kao i na ustupanje literature, no još više za njezinu adekvatnu kontekstualizaciju s aspekta naše teme – zahvalni smo jezikoslovcu Marku L. Grinbergu. Najšire posmatrano, ova je *Enciklopedija* značajna po tome što se u njoj nalazi odrednica crnogorski jezik a za koju je na poziv uredništva članke pisao Adnan Čirgić.

¹¹³ Učvršćivanju ovakve percepcije u najširem sloju govornih predstavnika jednim je dijelom mogla doprinijeti i popularnost dramskih i filmskih TV programa u kojima se po modelu tzv. komedije mentaliteta ili drugoga tipa opisuju likovi s prepoznatljivo crnogorskoga jezičkog terena. Naše je mišljenje da je o književnoj, filmskoj, muzičkoj i drugim ostvarenjima u koja je dominantno ili u tragovima ugrađena dijalekatska jezička baza crnogorskoga jezika vrijedno razmišljati kao o proizvodima duha koji afirmišu te idiome, a nikako na njima graditi osudu regionalnoga sociokulturnog koda ili, kako se iz neznanja ili čistog pomodarstva govori, *seljačkoga* jezika.

idući za preporukom Ota Jespersena da „je jedan od najplemenitijih zadataka onih koji proučavaju moderne jezike da prošire znanje i ljubav za ono što je dobro kod drugih naroda.“¹¹⁴

¹¹⁴ Oto Jespersen, *Čovječanstvo, narodi i pojedinac s lingvističkog stanovišta*, citirano prema: Hasnija Muratagić-Tuna, „Bosanskohercegovački lingvisti o crnogorskom jeziku i crnogorskim govorima“, *Cetinjski filološki dani I*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 92.

3.2. SAVREMENI CRNOGORSKI ŠKOLSKI PROGRAMI I DIJALEKATSKI IZRAZ

Neke su pojedinosti iz ovoga problema više-manje teorijski i praktično raspravljane u prethodnim cjelinama rada zbog toga što su neodjeljive od konteksta u kojemu se kreira jezička politika, a jezičke politike nema bez opšte politike, te u skladu s njom i opšteg tretmana dijalekta i jezičke norme u našoj akademskoj, prosvjetnoj, medijskoj (u novije vrijeme naglašeno internetskim medijskim formama) i kulturnoj zajednici, koja takođe sve više svojih sadržaja prezentuje posredstvom internetskih platformi i medija. Prije svega, jasno je iz prethodnih poglavlja našega rada, i inače, da je crnogorski jezik u svim svojim idiomima štokavski, dakle kako u organskim slojevima njihova maternjeg govora tako i u sadržajima što ih škola kroz obrazovno-vaspitni proces daje na standardnome jeziku.

Posljednjih se godina uvjeravamo u značajne reforme i promjene nabolje u programima i udžbenicima koji se u Crnoj Gori rade za crnogorski jezik. Iz njih su, ako ne u potpunosti a ono u najvećoj mjeri, uklonjeni tradicionalistički pogledi na crnogorski jezik, crnogorske govore, na teorije standardnoga jezika, na samu prirodu i funkciju jezika.¹¹⁵ Tome je otklonu od metodički loših a kulturološki štetnih rješenja i osavremenjavanju programa i udžbenika, da to i istaknemo, doprinijela promjena društveno-političkoga ambijenta u Crnoj Gori u potonjih dvadesetak godina, kao i povećanje svijesti o vrijednostima sopstvene kulture i tradicije. Paralelno se s tim u nas dešava izlazak na naučnu i kulturnu scenu nove generacije naučnika i stvaralaca koji su bez kompleksa i potrebe da za svoj rad traže potvrde centara izvan Crne Gore aktivno se uključili u ove procese.

¹¹⁵ Ovome treba dodati da je u Zakonu za zaštitu kulturnih dobara (vidi poglavlje naprijed) kao jedna od važnijih pojedinosti istaknuta edukacija, a u članu 76 toga zakona stoji: „Član 76 (1) Obrazovne ustanove su dužne da kroz nastavne i vannastavne programe razvijaju svijest o vrijednosti kulturnih dobara, kao plodnom izvoru saznanja, kreativnosti i inspiracija za sadašnje i buduće generacije, opasnostima i rizicima kojima su ona izložena, potrebi njihovog očuvanja, poštovanja i razumijevanja i koristima koje iz njih mogu proizaći“ (*Zakon o zaštiti kulturnih dobara* –

<http://www.ckacg.me/materijal/Zakon%20o%20za%C5%A1titi%20kulturnih%20dobara%20Crne%20Gore.pdf>

(pristupljeno 20. februara 2023)).

Raspravu i analizu sadržaja crnogorskih programa i udžbenika za crnogorski jezik otpočecemo jednim po nastanku starim ali po utemeljenosti i danas vrlo upotrebljivim zaključkom:

„U poučavanju standardnog jezika nastavnik može uglavnom primijeniti tri slijedeća puta:

- a) da od đaka u školi traži samo standardni jezik, a da dijalektizme ispravlja bez objašnjenja;
- b) da od đaka u školi zahtijeva samo standardni jezik, koji naziva 'dobrim' jezikom, 'čistim' jezikom, dok dijalekat prikazuje kao 'iskvareni' jezik, 'loš' jezik, ismijava ga;
- e) da od đaka u školi zahtijeva standardni jezik, ali da mu na razumljiv način uz pomoć socio-lingvističkih spoznaja objasni zašto to od njega traži“.¹¹⁶

Podsećamo, dakle, da prethodni citat prihvatamo kao u kratkim rezovima precizno ilustrovan pristup dijalektu i jezičkoj normi u školskome sistemu, pa smo ga u pisanju mnogih djelova ovoga rada imali na umu, osobito u ovome dijelu o savremenim udžbenicima i programima.

Za potrebe našega rada imali smo uvid i analizirali „Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole)“.¹¹⁷ Riječ je o publikaciji koju izdaje važna institucija crnogorskoga prosvjetnog sistema, a u kojoj su istaknuti *ishodi učenja* i *didaktičke preporuke* kao osnova za realizaciju obrazovno-vaspitnog procesa za predmet Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik i književnost. U ovoj publikaciji, pored ostaloga, daje se informacija o nazivu školskoga predmeta, pa čitamo: „Ministarstvo prosvjete i sporta *Rješenjem o utvrđivanju opšteg dijela javno važećeg obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje*, broj: 01-5662, od 15. septembra 2011. godine, utvrdilo je naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost. Ministarstvo prosvjete *Rješenjem o utvrđivanju opšteg dijela javno važećeg obrazovnog programa za osnovno*

¹¹⁶ Damir Kalogjera, „O odnosu regionalni dijalekat – standardni jezik“, *Jezik*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1965.

¹¹⁷ *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost* (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole), Zavod za školstvo, Podgorica, 2017. Ovaj je program rezultat rada Komisije u čijemu su sastavu bili: dr Dušanka Popović, Nađa Durković, mr Dijana Laković te Jelena Gošović Perović.

obrazovanje i vaspitanje, broj: 023-475/2017-2, od 28. marta 2017. godine takođe je utvrdilo naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost.¹¹⁸

Program je zasnovan na jasnim metodičkim principima i multidisciplinarnom sagledavanju vaspitno-obrazovnog procesa, a njime je opredijeljeno da se za nastavu ovoga predmeta odvoje 1382 časa podijeljena u tri ciklusa.

Preskočićemo mnoge pojedinosti iz ovoga programa koje su svakako značajne za druge vrste istraživanja, ali za užu oblast našega rada važno je u kratkim crtama ukazati samo na nekoliko detalja. U određenju sadržaja predmeta programa navodi se i ovo: „Osim navedenih principa, u ovom programu, kao i u prethodnom (2011), uvažavaju se i principi teksta, standardnog jezika i posebnosti lokalnih govora, uočavanja, razumijevanja i povezanosti jezičkih nivoa, usmene i pisane jezičke produkcije učenika, kao i princip funkcionalnosti stečenih znanja“.¹¹⁹

Čitamo već u dijelu „Ciljevi predmeta“, u prvoj stavki ciljeva, pored ostaloga, da učenici „upotrebljavaju standardni jezik“.¹²⁰ U programu se, takođe, uz termin standardni jezik kroz didaktičke preporuke potencira razumijevanje pojma *nestandardni jezik* i onoga što on označava. Koriste se u nekim prilikama i termini *narodni jezik*, *lokalni govor*, *dijalekat*, *dijalektizam* te *dijalekatska odstupanja*.

Za dalju konkretizaciju spomenutoga programa za Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost u vidu udžbenika možemo reći da oni u čije smo sadržaje imali uvid dosljedno prate postavke iz programa. U udžbeniku *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za sedmi razred osnovne škole*¹²¹ uvodi se termin *lokalni govor* a na stranicama 131–139. opisuju se, definiše i u odnosu na lokalne govore na primjerima objašnjava službeni i standardni jezik. Dati su i primjeri leksički i drugi za prepoznavanje i identifikaciju idioma koji se uklapa u normu, kao i razna odstupanja od crnogorske jezičke norme. Udžbenici *Moć jezika* za naredne razrede, za 8. i 9,¹²² takođe su kompatibilni s predmetnim programom, te se u 8. razredu učenici upoznaju s

¹¹⁸ Isto, str. 3.

¹¹⁹ Isto, str. 4.

¹²⁰ Isto, str. 5.

¹²¹ Dragana Nenadović i Miodrag Strugar, *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za sedmi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.

¹²² Dragana Nenadović i Aleksandra Vešović-Ivanović, *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za osmi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2020.

terminima dijalektizmi, idiomi i lokalizmi. Kasnije, dakle u devetome razredu, učenici govore i uče o procesu standardizacije, nestandardnim jezičkim varijantama, ortografskoj i akcenatskoj normi. U dijelu koji se tiče naše teme ukorak s udžbenicima koji učenicima koriste za savlađivanje jezika idu i čitanke za 7, 8. i 9. razred.¹²³

Uvidom u sadržaj publikacije „Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole)“ zapaža se da zbog kompleksnije situacije¹²⁴ kod nas koja se tiče ovako neadekvatnog „dogovora“ o nazivu nastavnog predmeta ne možemo praviti analizu upotrebe imena službenog jezika u programu i da li se u takvim prilikama uz njega uvijek misli na sadržaj standardni jezik. Iskustva iz okruženja, konkretno uzimamo primjer hrvatskog osnovnoškolskog procesa, pokazuju da je kod Hrvata

Dragana Nenadović i Aleksandra Vešović-Ivanović, *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za deveti razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2022.

¹²³ Za ovu smo priliku pregledali: Radinka Vučković-Ćinćur i Ljubomir Kovačević, *Čitaj i uči da voliš*, čitanka za sedmi razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2022; Ljubomir Kovačević i Radinka Vučković-Ćinćur, *Čitaj hrabro i govori slobodno*, čitanka za osmi razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2021; Vesna Vukićević-Janković, Vladimir Vojinović i Sanja Vojinović, *Razigranj riječ*, čitanka za deveti razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2021. Čitanke su najviše potvrda iz problematike zahvaćene ovim radom dale u bogatim rječnicima manje poznatih riječi i izraza koji su uvijek izdvojeni na kraju knjige. Nemali doprinos nalazimo u afirmaciji onih crnogorskih stvaralaca čije je književno djelo naslonjeno na neki od idioma našega jezika, što učenicima otvara mogućnost da tokom analize djela pažnju usmjere i na bogatstvo jezika kojim je ostvareno, povezujući ga s konkretnom lokalnom zajednicom i afirmišući osobenostima njihova govora kao vrijednost u domenu nematerijalne kulturne baštine. Kao jedan od uzornih primjera navodimo književno djelo Novaka Kilibarde, u čije je osnove ugrađen banjski govor, govor piščeva zavičaja, pa vrijedi pogledati: Božidar I. Miličić, *Rječnik književnoga djela Novaka Kilibarde*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016; Јован К. Копривица, *Речник говора Бањана, Грахова и Опутних рудина*, посебна издања, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2006.

¹²⁴ Kad kažemo kompleksnost situacije, mislimo na to da imenovanje i standardizacija crnogorskoga jezika od početka toga procesa nailaze na otpor i negativnu kampanju od strane filologa, političara i javnih djelatnika koji su bliski Matici srpskoj, Srpskoj pravoslavnoj crkvi, katedri za srpski jezik koja se nalazi na Filološkom fakultetu u Nikšiću, kao i nekih medija crnogorskih. A u takvome društvenom i političkom ambijentu sami je naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost dobijen kao vid političkoga kompromisa.

upravo takav slučaj, pa kad god se govori o hrvatskome jeziku misli se, u stvari, na standardni jezik a ne bilo koji drugi idiom.¹²⁵

Slika 5: prva stranica *Programa*,
izdanje Zavoda za školstvo Crne Gore

¹²⁵ Za hrvatski primjer vidi: Lucija Šimičić i Marija Čubelić, „Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolaca u Makarskom primorju“, *Filologija*, br. 76, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2021, str. 201–251. Sprovedena analiza daje sociolingvističku, sociopsihološku te različite formalnoobrazovne dimenziju problema o kojemu su autorke pisale.

Autori publikacije *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik I, II, III i IV razred filološke gimnazije*¹²⁶ za glavne ciljeve toga predmeta postavili su ove:

„– razvijanje vještine izražavanja i sporazumijevanja;

– razvijanje četiri aktivnosti sporazumijevanja:

- slušanje (razumijevanje onoga što se sluša),
- govor (jasan, razumljiv i pravilan),
- čitanje (razumijevanje onoga što se čita),
- pisanje (shodno gramatičkoj i pravopisnoj normi, a u okviru različitih funkcionalnih stilova);

– sposobnost sporazumijevanja standardnim jezikom, uz primjenu njegovih principa i normi;

– ovladavanje fonetskim, morfološkim, sintaksičkim i leksičkim strukturama crnogorskog-srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika;

– ovladavanje različitim stilskim obrascima i sposobnost adekvatne upotrebe funkcionalnih stilova prilikom govora i pisanja;

– razvijanje vještine komunikacije i mogućnosti da učenik utiče na svoju sredinu i da aktivno učestvuje u društvenome životu;

– razvijanje strategije samostalnog rada, odnosno osposobljavanja za permanentno učenje;

– podsticanje učenika da učestvuju u svim oblicima vannastavnih aktivnosti i takmičenja, da sarađuju u medijima;

– podsticanje talentovanih učenika da sami stvaraju književnoumjetničke tekstove;

– razumijevanje osobnosti svog jezika, kao i uočavanje sličnosti i razlike sa srodnim jezicima koje govori više različitih nacija, obilježavajući lični, nacionalni i državni identitet svake od njih;

¹²⁶ *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik I, II, III i IV razred filološke gimnazije*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2020. Ovaj je program izradila komisija koju su činili: prof. dr Miloš Krivokapić, prof. Gordana Vučinić, prof. Ljerkica Petković, te prof. dr Drasko Došljak.

- razvijanje jezičke tolerancije, uvažavanje drugih jezika i jezika manjina;
- osposobljavanje za korišćenje tehničko-informatičke pomoći prilikom prikupljanja, organizovanja i saopštavanja informacija;
- razumijevanje moći medija i sticanje kritičkog odnosa prema njima;
- razvijanje informacione i medijske pismenosti učenika¹²⁷.

Razvidno je iz ovih ciljeva da se u slučaju nekih od njih samo u najširem shvatanju njihovog područja može podrazumijevati uključivanje i dijalekatskih sadržaja. Štaviše, takav se cilj niđe jasno ne unosi kao dio ciljeva programa za crnogorski jezik. Dalje se, međutim, kroza strukturu publikacije i njezin sadržaj upotrebljavaju termini dijalekt, dijalektizmi, dijalektom pisani tekstovi, nestandardne jezičke varijante itd.

¹²⁷ Isto, str. 4–5.

CRNA GORA
ZAVOD ZA ŠKOLSTVO

OPŠTA GIMNAZIJA

Predmetni program
CRNOGORSKI-SRPSKI, BOSANSKI, HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST
I, II, III i IV razred opšte gimnazije

Podgorica
2020.

Slika 6: prva stranica *Programa*,
izdanje Zavoda za školstvo Crne Gore

*Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost I, II, III i IV razred opšte gimnazije*¹²⁸ u odjeljku će se nabrajaju ciljevi predmeta ne spominje se ništa što bi upućivalo na govore crnogorskoga jezika ili dijalekatsku bazu našega jezika. Smatramo da je pri osvrtu na programe za crnogorski jezik važno sagledati zadate ciljeve, pa ih zbog toga i ovdje dajemo doslovno:

¹²⁸ *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost I, II, III i IV razred opšte gimnazije*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2020. Ovaj je program izradila komisija koju su činili: prof. dr Vesna Vukićević-Janković, mr Anka Vučinić-Gujić, Gordana Vučinić, Ljerkica Petković te mr Maja Sekulović.

„– stiče pozitivan odnos prema crnogorskom jeziku postajući svjestan da je jezik najvažniji dio kulturne baštine i najvažnija osnova čovjekovog identiteta;

– razvija četiri aktivnosti sporazumijevanja:

- slušanje (razumijevanje onoga što se sluša);
- govor (jasan, razumljiv i pravilan);
- čitanje (razumijevanje onoga što se čita);
- pisanje (shodno gramatičkoj i pravopisnoj normi, a u okviru različitih funkcionalnih stilova);

– aktivnim slušanjem i čitanjem osposobljava se da na osnovu tekstova vrši izbor činjenica, izvodi zaključke, nadograđuje i kritički vrednuje tekst i predstavlja ideje na različite načine;

– jezičkim aktivnostima podstiče razvoj aktivnog rječnika i stiče naviku i potrebu za čitanjem;

– na primjerima raznovrsnih neumjetničkih i umjetničkih tekstova formira potpunu sliku o fonetskim, morfološkim, sintaksičkim i leksičkim strukturama crnogorskog jezika;

– ovladava različitim stilskim obrascima i stiče sposobnost odgovarajuće upotrebe funkcionalnih stilova prilikom govora i pisanja;

– razvija kompetencije razumijevanja i stvaranja tekstova različitih vrsta i struktura sa različitom svrhom i namjenom;

– osposobljava se za razumijevanje, interpretiranje i vrednovanje književnog teksta sa ciljem ličnog razvoja, sticanja i razvijanja znanja i stavova, kao i vlastitog stvaralaštva;

– na odabranim primjerima iz crnogorske i svjetske književnosti upoznaje osnovne književnoteorijske tokove i razvoj žanrovskih oblika, kao i stvaralačku i umjetničku ulogu jezika;

– stiče sposobnost saznajnog, etičkog i estetskog vrednovanja književnih djela, te razvija kritičko mišljenje i literarni ukus; povezuje vlastito iskustvo i iskustvo književne fikcije;

– proučavanjem istorijskog razvoja jezika i periodizacije književnosti razumije opštekulturno nasljeđe i razvija lični i nacionalni kulturni identitet;

- razvija vještine komunikacije i uspješno se socijalizuje (razmjenjuje ideje, mišljenja, iskustva, osjećanja s drugima u različitim kontekstima), razvija sigurnost i samopouzdanje kao i spremnost na saradnju i timski rad;
- usmjerava se na uvažavanje sagovornika i kulturu dijaloga;
- učestvuje u različitim nastavnim interakcijama kojima se podstiče individualnost i inicijativnost;
- razvija osjetljivosti za potrebe drugih i prihvata različitosti;
- pronalazi u različitim izvorima sadržaje i informacije o kojima kritički promišlja, procjenjuje njihovu pouzdanost i korisnost, prepoznaje kontekst i namjeru autora, samostalno rješava probleme i donosi odluke;
- postaje svjestan mogućnosti uticaja na svoju sredinu i društveni život i formira građansku svijest;
- razvija strategije samostalnog rada čime se osposobljava za permanentno učenje¹²⁹.

U strukturi programa i u njegovu sadržaju posvjedočena je upotreba termina dijalekt, dijalektizmi, lokalizam, regionalizam, nestandardni jezički varijeteti, nestandardni izrazi lokalnoga govora i sl. Značajno je što se u ovome programu kao cilj daje i to da učenici razvijaju lični i nacionalni kulturni identitet, a unutar takvoga cilja mnoštvo je potencijala za edukativne programe i projekte a koje bi učenici realizovali s osloncen na crnogorsku nematerijalnu kulturnu baštinu. Dijalekti i predstavljaju pravu riznicu sadržaja za jezička i druga proučavanja te u duhu mjerila i kriterijuma savremenih civilizacija riznicu sadržaja za afirmisanje identitetskih, kulturnih, etnoloških i drugih karakteristika. Primjećuje se da se vrlo često jezička norma, preciznije njezin dio koji se tiče akcenata, određuje kao *pravilna akcentuacija*, tako je i s drugim nivoima jezičke norme koji se na više mjesta u tekstu programa preciziraju kao *jezička pravilnost*.

¹²⁹ Isto, str. 5.

Od srednjoškolskih udžbenika za jezik za ovu smo priliku izdvojili *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije*,¹³⁰ *Crnogorski jezik za II razred gimnazije*,¹³¹ *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije*¹³² te *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije*.¹³³

U udžbeniku za prvi razred gimnazije nalazimo i članke o jezičkome normiranju/standardizaciji jezika unutar kojih se objašnjavaju i prilike na širem štokavskom području, zatim slijede jedinice o teritorijalnome raslojavanju jezika, s pojmovima dijalekt, govor, izoglosa. Učenik pravi razliku između govora i dijalekta, a saznaje da crnogorski govori spadaju među najproučenije u slovenskome svijetu. Svaki se od tih segmenata potkrepljuje citatima iz knjiga ili adekvatnim ilustracijama. Za drugi razred gimnazije u gorespomenutome udžbeniku za jezik predviđena je jedinica koja učenike informiše i vodi kroz proces standardizacije crnogorskoga jezika, kao i jezičkih prilika u XXI vijeku.

Dakle, bez pretendovanja na iscrpnost i svakako sa sviješću da bi se u čitanju ovih programa i udžbenika moglo izdvojiti mnoštvo drugih vrijednost, ovaj dio rada zaključujemo konstatacijom da su programi, kao i udžbenici rađeni prema načelima i ciljevima tih programa, obezbijedili dragocjenu osnovu s koje se može mnogo uraditi u pravcu izučavanja i afirmacije dijalekatskoga sadržaja crnogorskoga jezika, odnosno najšire nematerijalne kulturne baštine. Smatramo da ni u jednome ciklusu obrazovno-vaspitnog procesa nastavnik ne bi smio zanemarivati dijalekatske sadržaje, osobito ne da idealizovanjem standardnoga jezika i njegova statusa kod učenika razvija negativan stav prema idiomima autentičnim za njih lično i porodice ili šire zajednice iz koje dolaze. Naprotiv, dijalekatska leksikografija, na primjer, donosi cijelo bogatstvo građe koju treba uz kreativan i afirmativan pristup uključivati učeničke programe, kulturnoumjetničke manifestacije, festivalske programe i projekte koje bi škola realizovala na nivou lokalne zajednice u kojoj i funkcioniše. Poznato je odavno da se dijalekatskim

¹³⁰ Adnan Čirgić i Jelena Šušanj, *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2020.

¹³¹ Adnan Čirgić i Jelena Šušanj, *Crnogorski jezik za II razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.

¹³² Adnan Čirgić i Jelena Šušanj, *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2021.

¹³³ Adnan Čirgić i Jelena Šušanj, *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2021.

monografijama i rječnicima funkcionalnost i određuje prema obimu (leksikologa) materijala koji je izvorno svjedočanstvo „lokalnog govora, odnosno života u određenoj sredini“.¹³⁴

Formulišući ovaj zaključak imamo na umu i to da je nastavniku ostavljena takva sloboda da dio programa može sam kreirati, pa tu vidimo priliku da se kreativnost učenika, nastavnika, ali i NVO sektora, umjetnika i lokalne zajednice manifestuje kroz programe i projekte u koje bi bili uključeni elementi nekoga od crnogorskih govora. Pritom se otvara bezmalo neiscrpni horizont mogućnosti upotrebe ovih elemenata, bilo u formi umjetničke obrade preuzete iz lijepe književnosti, bilo u formi folklornih ostvarenja ili produkata tradicijske kulture,¹³⁵ bilo kroz

¹³⁴ Drago Ćupić, „Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 8, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1989, str. 33–34. Kad su konkretno dijalekatski rječnici u pitanju bogatstvo leksike datoga govora „bi trebalo da mu je jedan od prvih zadataka. A koliko će dati i druge leksike, dakle one koja je govoru poznata ali ne pripada samo njemu, to je pitanje koncepcije i cilja leksikografskog djela. To znači da dijalekatski rječnik treba prvenstveno da bude diferencijalan u odnosu na jezik kojemu govor pripada (bilo na književni jezik, bilo u odnosu na okolne govore), naročito ako se govori o posebnim značenjima koja lekseme imaju u govoru. Takav rječnik ne bi bio dovoljno funkcionalan ukoliko ne bi obradio i onomastičku građu, makar njen najglavniji dio (glavne toponime, hidronime i antroponime, makar)“ – Drago Ćupić, „Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 8, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1989, str. 34.

¹³⁵ U duhu meritornog pristupa tradicijskoj kulturi i brojnim produktima crnogorskog tradicijskog nasljeđa nastala je monografija *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* autora Adnana Ćirgića. Vidljivo je iz sadržaja ove monografije kako je golem dio crnogorskoga nasljeđa zapušten i u naučnim i kulturnim krugovima zanemaren. Značaj te monografije prepoznali smo, pored svih drugih kvaliteta, u tome što Ćirgić „razobličava neke netačne i naknadne interpretacije o đavolu, mogilama, vješticama, čumi, gašenju ugljivlja, vjedogonjama, vilama i dr. Argumetnovano konstatuje da se jedan vrijedni dio našega nasljeđa neprekidno, nerijetko bez otpora, narušava i izmješta iz tradicije kojoj izvorno pripada (navodi se kao jedan od takvih primjera kult Sv. Vladimira u kojemu su za krstom išli i muslimani i hrišćani što je prekinuto izgradnjom limene crkve na Rumiji). Sve su ovdje publikovane analize plod adekvatnoga čitanja materijala (Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića, J. Cvijića, P. A. Rovinskog, Radoja i Danila Radojevića, V. Čajkanovića, Dž. Dž. Frejzera, Sretena Petrovića, J. i L. Vukmanovića i dr.) a svakako i autorove upućenosti da iz govora informatora s raznih terena Crne Gore izdvoji što vrijedno za ovu problematiku“ – Novica Vujović, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, *Analitika*, 14. februar 2019. <https://www.portalanalitika.me/clanak/326106--natprirodna-bica-u-tradicijskoj-kulturi-crnogoraca> (pristupljeno 10. januara 2022). Upotrebljivost je sadržaja ove monografije velika i izvan naučnih rasprava, te bismo i u crnogorskome školstvu i vannastavnim aktivnostima učenika, projektima raznih kulturnoumjetničkih udruženja, NVO aktivista te lokalne zajednice upravo neke od primjera iz knjige preporučili za kreativno popularizovanje naše nematerijalne kulturne baštine. Mnogi su vidovi tradicija koji čine specifičnost crnogorskoga tradicijskog bića pogodni za upis

afirmaciju kakvog lokalnog običaja, ili u izvornom liku autentičnih govornih predstavnika, što, razumije se, zavisi od kreativnosti i motivacije realizatora tih projekata. Danas je i te kako olakšana priprema ovakvih programa u prvom redu zbog napredne tehnike i raznih alatki za snimanja, online emitovanja, emitovanje preko jutjub-kanala itd. Na taj su način programi praktično u trenutku premijernog prezentovanja dostupni ogromnom broju ljudi. No, kako će se ispostaviti u našem istraživanju stavova crnogorskih studenata (vidi nastavak rada), taj proces i pored ovih uslova u pogledu reformisanih programa i udžbenika ne ide brzo i rezultati nam sugerišu da je pred crnogorskom prosvjetom, kulturom i stvaraocima još mnogo poslova u domenu edukacije mladih. Srećna je okolnost, i to da istaknemo, što danas možemo nesmetano koristiti iskustva hrvatskih kolega, a u saradnji s njima prepoznaje se i njihova spremnost da pomognu unapređenje ovih aktivnosti u crnogorskome društvu.¹³⁶

u registar nematerijalnih kulturnih dobara. Ne smijemo zaboraviti crnogorsku tužbalicu o kojoj takođe postoji monografija novijega datuma (Adnan Čirgić, *Crnogorska usmena tužbalica*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016), uz tužbalicu ide i lelek, dok bi se u širem zahvatu ovo pitanje sagledavalo kroz višedisciplinarni pristup i sigurno da naše antropologe, etnologe, kulturologe i ostale inspiriše cio registar radnji i vjerovanja u vezi sa kultom mrtvih. Osobito kad znamo da: „Kult mrtvih ne samo da je bio jako izražen u tradicijskoj kulturi Crnogoraca nego je, u nešto drukčijem vidu, dosta izražen i danas, a relikti toga kulta više su nego evidentni“ (Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 218). I druge se lokalne ili opštecnogorske tradicije iz crnogorske duhovnosti i kulture (običaji iz porodičnoga života, radnje i obredi bilo da se tiču tjelesnoga ili duhovnoga bića crnogorskog čovjeka kroz vrijeme itd.) ako nijesu monografski opisane i u autentičnome vidu sačuvane, uglavnom mogu rekonstruisati, a i u identitetu tih sadržaja značajan je elemenat crnogorski jezik.

¹³⁶ Kako se na zvaničnoj e-stranici Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje može videti, prvi govori upisani na listu zaštićenih bili su bednjanski govori i govor Huma na Sutli iz 2007. godine. Filološka i kulturološka dimenzija značaja tih tzv. lokalnih govora, onako kako su je hrvatske kolege opisale apsolutno se može uzeti kao prihvatljiva za crnogorsku situaciju: „Uvrštavanje pojedinoga govora na Listu znak je da je lokalna zajednica prepoznala svoj govor kao važan element svojega identiteta te da će nastojati prenijeti ga na mlađe generacije i tako očuvati njegov kontinuitet, prijenosom sa starijih na mlađe. Različiti su načini kako se to postiže, a najčešće je pisanjem rječnika mjesnoga govora te održavanjem kontinuiranih radionica za najmlađe. Iskustvo je pokazalo da je, nakon što se država institucijski počela baviti zaštitom, bolje rečeno prepoznavanjem i očuvanjem govora kao kulturnoga dobra, došlo do sustavnoga praćenja i rada na očuvanju mjesnih govora. Mjesnim se govorima ne bave više samo zaljubljenici u svoj kraj i govor (iako većinom oni na svojim leđima nose sve administrativno-organizacijske korake u očuvanju govora), nego su govori postali nezaobilazan dio identiteta mnogih, dio kojega se ne srame, dapače, dio identiteta koji se sa

Razlike između standardnoga crnogorskog jezika i govora učenika postoje, njih su metodičari i stručnjaci za prosvjetno-pedagoški rad opisivali i ranije, međutim ne nalazimo mnogo adekvatnih rješenja kako da se te razlike prevaziđu: da se prebrode tako da učenici nesumnjivo ovladaju jezičkom normom i budu svjesni njezine uloge u društvu, ali da ne potiru bilo koji dio svojega zavičajnog govora zbog toga što ih je škola neosnovano okrenula protiv takvih sadržaja kao neprestičnih i manje vrijednih. Imajući to na umu, u izdanjima crnogorskih institucija kakve su Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Zavod za školstvo pregledali smo istraživačke radove na ovu temu rađene. Izdvojila se publikacija *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora*.¹³⁷ Autorka Dušanka Popović bilježila je govor učenika na prostoru za koji se opredijelila da ispituje, dok je među tim, kako ih naziva, starijim crnogorskim govorima najviše pozornosti usmjerila na govor Zete i govor Bijeloga Polja. Za ovaj vid istraživačkoga rada najvažnije je definisati autentičnoga govornika, te je izbor načinjen tako da je autorka obišla, kako ističe u objašnjenju metodologije, po jednu seosku i jednu gradsku školu u Zeti i Podgorici, odnosno u Bijelome Polju.¹³⁸ Kao instrumenti u istraživanju korišćeni su opservacije časova, intrvjui s nastavnicima, audio zapisi govora učenika i njihovi pisani radovi.¹³⁹

Analizom tako prikupljene građe autorka registruje, pregledno navodi primjere te objašnjava odstupanja u govoru učenika od jezičke norme. Primjeri odstupanja od jezičke norme, da to i istaknemo, pregledno su navedeni po školama, odnosno prema uzrastu učenika. Istraživanje je Dušanke Popović kroz rezultate i izvedene zaključke olakšalo kontekstualizaciju naše teme za nivo cijeloga društva, a cilj našega rada u pravcu što hitnijega pravnog definisanja i državnom kulturnom strategijom afirmisanja crnogorskih govora kao nematerijalne kulturne baštine – poduprlo je najsvježijim činjenicama iz škole. Upoznajući korisnika istraživanja s metodologijom rada, autorka kaže: „Dijalekatsko izražavanje ne treba zanemarivati u školi. Naprotiv, ono pokazuje i dokazuje bogatstvo jednog jezika i dobra je osnova za napredno izučavanje standardnog jezika. Taj, uslovno rečeno, problem, prevazilazi se organizacijom nastave koja

pravom i ponosom ističe“ *Jezik kao baština. Hrvatski govori kao nematerijalna kulturna baština*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (<https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html> – pristupljeno 25. IV 2023).

¹³⁷ Dušanka Popović, *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2010.

¹³⁸ Isto, str. 7.

¹³⁹ Isto, str. 7.

uvažava sve što smo naprijed naveli (dijalekat kao bogatstvo jezičkog izraza, emotivnu povezanost učenika sa govorom koji donose od kuće sl.), kao i izradom diferencijalne gramatike. Nastavnici treba da afirmišu dijalekatsko izražavanje, a da bi to postigli, moraju biti dijalektološki obrazovani. Izražavanje učenika na vlastitom dijalektu neće biti smetnja u radu nastavnika, ukoliko dijalekat shvati kao prilog bogatstvu standardnog jezika, posebno u pogledu leksike¹⁴⁰. Po svemu sudeći, u obrazovno-vaspitnome procesu kroz osnovnu i srednju školu učenici izgrađuju ili ovladavaju *jezičkom kulturom*, no ni u jednome shvatanju toga cilja a još manje u realizaciji u učionici ne smije se insistirati na tome da jezička kultura znači a priori negiranje i potiskivanje lokalne leksike, frazema ili sintakse, što je još neprihvatljivije – vrijednosno je smještati u korpus kulture nižega ranga.

Odstupanja od standardnoga jezika koja je autorka registrovala u govoru učenika potvrđuju one osobine koje su već bile poznate u dijalektološkoj literaturi o području s kojega učenik dolazi. Međutim, zatečeno stanje u crnogorskim školama posvjedočilo je da što kao rezultat škole, medija, što društveno prihvatljivih stavova o jezičkoj normi i dijalektima i sl. imamo kao rezultat to: „da su ove razlike u govoru učenika manje frekventne u odnosu na opisane narodne govore, te da su, uprkos sličnosti u odstupanju, neke pojave iz govora učenika potpuno nestale“¹⁴¹.

Sasvim je drugo pitanje, ali neodvojivo od ovoga temeljnog zato što onemogućava kulturološki i suštinski iskorak ka prihvatanju dijalekata kao značajnog dijela crnogorske baštine i identiteta – pitanje raskida s nasljeđem u prosvjetnoj praksi će nastavnici i uprkos reformisanim programima i dalje tradicionalistički i neutemeljano učenicima predstavljaju sadržaje crnogorskih govora. Ma koliko programi i udžbenici za crnogorski jezik bili osavremenjeni, prisustvo u prosvjetnome sistemu i društvu onih koji negiraju postojanje crnogorskoga jezika a njegove

¹⁴⁰ Isto, str. 6.

¹⁴¹ Isto, str. 67. Obavještenja o stanju u dijalektima štokavskoga jezičkog prostora pouzdano je u svojim radovima ponudio Asim Peco. S gledišta zaključka o gubljenju nekih crta zavičajnoga govora iz govora učenika, vrijedno je podštetiti na ovo Pecovo zapažanje: „Ако се наше дојучерашње село и могло сматрати типичним дијалекатским представником, данас то више никако није. Разгранатост школске мреже, ширење средстава масовне информације (радио и телевизијски пријемници постали су инвентар скоро сваког нашег дома) знатно су измијенили и говор нашег села. Данас је тешко и дијалектологу да пронађе типичне особине које су карактерисале говор претходне генерације“ (Асим Пецо, „Одраз социолошких помјерања на говор нашега села“, *Стазама нашега језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 65).

markantne crte predstavljaju kao seljačke¹⁴² cio emancipatorski proces znatno usporavaju. Razumijevajući specifičnost tradicionalističkoga nasljeđa dijela kadra u vaspitno-prosvjetnome procesu kod nas autori Zakona o zaštiti kulturnih dobara posebnu su pozornost posvetili edukaciji i popularizovanju materijalnih dobara.

¹⁴² Od više takvih primjera spomenućemo najilustrativniji. Riječ je o predavljanju standardnoga crnogorskog jezika kao seljačkog, kao jezika neobrazovanih ljudi, u kampanji bez mnogo naučnoga oslonca koju protiv crnogorske jezičke norme i njezinih nosilaca vodi Rajka Glušica (vidi podatke uz citiranu knjigu te autorke).

3.3. DIJALEKATSKI IZRAZ KAO NOSILAC KULTURNIH

I ETNOLINGVISTIČKIH KARAKTERISTIKA

Jezik i dijalekti datoga jezika nesumnjivo čine jedan od temeljnih kamenova kulturološkoga identiteta naroda koji se služi tim jezikom. Od najranijih su dijalektoloških studija i rasprava isticani kulturna, etnolingvistička, etnografska, etnokulturna, identitetska i druga svjedočanstva o narodu koji govori datim jezikom a koja se iz njegovih dijalekata daju čitati.¹⁴³ U crnogorskoj dijalektologiji u kontinuitetu imamo svjedočanstva i na mikroplanu o tome kako su unutar plemena (plemenske zajednice) određene govorne specifičnosti čuvane od uticaja drugih, još i više držali su svojevremeno do tih posebnosti kao identitetskoga obilježja prema okolnim plemenima. O ulozi takvoga plemenskog držanja, koje je u međuvremenu i iščezlo, u razumijevanju dijalekatske karte Crne Gore pisao je u svojoj *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* Adnan Čirgić. Ostao je, takođe, zabilježen primjer Uskoka Milije Stanića, uglednoga crnogorskog dijalektologa, koji je govor svojega zavičaja detaljno monografski opisao, pa i rječnik uskočkoga govora uradio – sve iz inata da dokaže da Jovan Vuković nije bio u pravu kad je taj govor obradio kao dio govora Pive i Drobnjaka. Drugi dijalektolog Mato Pižurica svoja zapažanja o značaju plemenskih granica ovako formulisao: „Углавном свако чува ‘своје’, јер је племенска подвојеност и до наших дана јака, а говор има статус најважнијег и најупадљивијег обилежја њиховог идентитета. Овдје је то чак и етичко питање“.¹⁴⁴

Spomenuli smo primjer knjige o natprirodnim bićima u crnogorskoj tradicijskoj kulturi autora Adnana Čirgića. Ona donosi zanimljive materijale s različitih terena Crne Gore i iz literature, a brojna svjedočanstva o mitovima, legendama, vjерованјима data su u dijalekatskom

¹⁴³ „Интересовање светске научне јавности додаје још један призвук оштрине великој одговорности коју наши језичари имају пред културом сопствене земље. Њихова је дужност да што пре и што потпуније побележе дијалекатске особине у што већем броју места. У том послу не сме бити одлагања, јер нико не зна које ће све дијалекатске појаве већ сутра изумрети, и не сме бити ниподаштавања тзв. ситница, јер нико не зна какви ће све закључци једном произићи из неког факта. За разлику од већине других наука, а слично етнографији, фолклористици и још понекој дисциплини, дијалектологија је наука у ‘цајтноту’. Што се у математици не пронађе данас, пронаћи ће се сутра, али у дијалектологији не“ (Павле Ивић, „Дијалектологија, један наш културни проблем“, *О језику некадашњем и садашњем*, Бигз – Јединство, Београд – Приштина, 1990, стр. 209).

¹⁴⁴ Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1981, стр. 13.

jezičkom liku. Čirgićeva monografija ukazala je na cio jedan od strane bazičnih nauka zanemareni korpus za istraživanje, a dodamo li mu raznovrsne usmenoknjiževne ranonovovjekovne i tekstove nešto novijega datuma, crnogorske dijalekatske rječnike,¹⁴⁵ neke prepoznatljive crnogorske toponime i antroponime stvara se cijela riznica građe za etnolingvistička proučavanja. Nama je budući da smo se dosad najviše bavili crnogorskom onomastikom osobito podsticajan cio niz Čirgićevih upućivanja na tragove starih vjerovanja i obreda iz sfere tjelesnoga i duhovnoga života Crnogoraca a posvjedočene u toponimima. Bilo da govorimo o rekonstrukciji tih radnji, vjerovanja i obreda na temelju istorijskih toponima, bilo da ih nalazimo (ili makar pretpostavljamo njihovo prisustvo) i u danas živim toponimima. Ilustrativan primjer daju toponimi na koje Adnan Čirgić upućuje u poglavljima ovđe već spominjane knjige *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca: „Đavo i Dukljan“, „Čuma“ ili „Div i psoglav“*.

Mogućnost primjene rezultata etnolingvističkih proučavanja široka je, a atomiziranje nauke o jeziku dovelo je do toga da je etnolingvistika tijesno povezana i naslonjena na postignuća sociolingvistike, psiholingvistike, teorije komunikacije, folkloristike, kulturologije, antropologije itd.¹⁴⁶ Prema tome, širina korpusa i višedisciplinarnost u pristupu i ovoj je disciplini donijelo

¹⁴⁵ Uz dijalekatske rječnike novijega datuma što su publikovani kod uglednih izdavača naučne literature u relativno većem tiražu i uz njihovo često navođenje u popisima literature u dijalektološkim studijama, te su na taj način i šire prisutni – vrijedno je ukazati na neke manje poznate popise crnogorske leksike u pionirskim leksikografskim i leksikološkim člancima u crnogorskim časopisima krajem XIX vijeka. U tim se priložima „ne donosi (se), dakle, leksika u svoj cjelovitosti književnoj, regionalnoj ili bilo kojoj drugoj već samo diferencijalna gdje se u stvari diferencira zabilježeni leksički fond u odnosu na Vukov Rječnik i književni jezik“ (Branislav Ostojić, „Vuk Karadžić i prvi leksikografski radovi u Crnoj Gori“, *O crnogorskom književnojezičkom izrazu III*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2003, str. 107). Kao što se da vidjeti, nastanak je više leksikoloških i leksikografskih članaka počev od 1871. bio podstaknut Karadžićevim leksikografskim radom, a njihov bi se značaj, pored ostaloga, mogao sagledati kroz činjenicu upotrebe njihova sadržaja u nekom od programa afirmacije nematerijalne kulturne baštine.

¹⁴⁶ O tome dosta detalja iz iskustava nacionalnih filologija nalazimo u priručniku o etnolingvistici bjeloruske naučnice Елене Н. Руденко, *Етнолингвистика без границ. Введение б лингвистическую антропологию: пособие*, БГУ, Минск, 2014. –

<https://nam10.safelinks.protection.outlook.com/?url=https%3A%2F%2Fwww.dropbox.com%2Ft%2FTgYq5fjtd1Pt3ARU&data=05%7C01%7Cmlg%40ku.edu%7C0b01c69a4d8142b7d3fc08db2c7621aa%7C3c176536afe643f5b96636feabbe3c1a%7C0%7C0%7C638152658872893730%7CUnknown%7CTWFpbGZsb3d8eyJWIjoiMC4wLjAwMDAiLCJQIjoiV2luMzIiLCJBTiI6Iik1haWwiLCJXVCi6Mn0%3D%7C3000%7C%7C%7C&sdata=LaPbn%2FBQ3%2FZx%2Bq7YdcDppbTRYMwSgYDdj0BbEqvidCA%3D&reserved=0> (pristupljeno 24. marta 2023).

pojmovno-terminološko šarenilo tipa „ključne riječi“, „kolektivni simboli“, „riječi – zastave“, „kulturemi“.¹⁴⁷

I pored toga što su s gledišta cilja ovoga rada vrlo upotrebljivi rezultati disciplina poput kulturne antropologije ili etnolingvistike, strukturu rada ne opterećujemo njima imanentnim teorijskim osnovama i konceptima. Međutim, radi jasnoće i ilustracije kako se metode kulturne antropologije i etnolingvistike mogu primjenjivati na korpus tekstova koje imamo u vidu kad govorimo o crnogorskim govorima i spektru kulture koja se u njima ogleda – crnogorski naučnici i kulturni djelatnici, kreatori programa i manifestacija u kulturi, kreatori turističkih publikacija sa zanimljivostima i legendama o datim mjestima itd. vrijedno se mogu obavijestiti iz primjera nekih natuknica *Enciklopedije slovenskih jezika i lingvistike*.¹⁴⁸ U tekstu o lublinskoj etnolingvistici za koji informacije dajemo iz *Enciklopedije slovenskih jezika i lingvistike* zapaža se i ova konstatacija o vezi jezika i kulture: „Language is also inextricable from culture: they are connected through a ‘paradox of reciprocal dependence’ (Bartmiński 2001: 17) that justifies the use of the term ‘linguaculture’/‘languaculture’.“¹⁴⁹

Njegovanje i drugih idioma uz crnogorski standardni jezik treba posmatrati kao vrijednost i na ličnome planu i s aspekta kulturnoga profila lokalne zajednice, napokon i crnogorske kulture u cjelini.¹⁵⁰ Savremeni teoretičari crnogorskoga prosvjetno-pedagoškoga sistema s pravom

¹⁴⁷ Alicja Nagórko, „Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru“, *Rasprave*, Institut za hrvatski jezik jezikoslovlje, knj. 30, Zagreb, 2004, str. 133.

¹⁴⁸ Vidi, na primjer: Bartmiński, Jerzy, “Ethnolinguistics, Lublin School (forthcoming)”, in: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, Editor-in-Chief Marc L. Greenberg. Consulted online on 24 March 2023 http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_038615 (pristupljeno 24. marta 2023).

Ljubaznošću urednika Marka L. Grinberga imali smo uvid u sadržaj *Enciklopedije*.

¹⁴⁹ Bartmiński, Jerzy, “Ethnolinguistics, Lublin School (forthcoming)”, in: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, Editor-in-Chief Marc L. Greenberg. Consulted online on 24 March 2023 http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_038615.

¹⁵⁰ Pri izradi projekata kojima se afirmiše kulturna baština vrijedno je da realizatori imaju u vidu i to da „Uz osjećaj identiteta koji nematerijalna baština pruža nositeljima, baština može podići kvalitetu života, potaknuti kreativnost, biti temeljem drugačijeg pogleda na svijet i time biti pokretač raznih aktivnosti koje mogu obuhvatiti i uključiti baštinu u razvojne projekte određenog, većinom ruralnog područja“ (Mirela Hrovatin, „Procesi očuvanja i popisivanja nematerijalnih kulturnih dobara u Hrvatskoj“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 36, Ministarstvo kulture, Zagreb, 2012, str. 134).

podstiču kreatore školskih programa i autore udžbenika, ali i nastavnike kao bitnu kariku toga sistema, da organsku jezičku bazu s koje potiču učenici u datoj sredini ne samo bez predrasuda uvažavaju već u pristupu i osmišljenim aktivnostima jasno afirmišu kao bogatstvo. „Govor učenika istovremeno je i govor kraja u kojem se škola nalazi. On ima svoju kulturu, prostor na kojem egzistira, svoj rječnik, gramatiku, stvaralaštvo (naučno i umjetničko), svoju istoriju. Na kraju krajeva, i svoju normu. To je zavičajna kultura jednog kraja i zato nastavnik treba da zna kako da vodi učenike na putu usvajanja standardnog izraza, a da pritom uvaži govor kraja u kojem djeca žive“.¹⁵¹ Uvažavanje ovakvog stava metodičara najviše zavisi od spremnosti nastavnika da crnogorsku jezičku normu predaju na temelju meritornih znanja u nauci o crnogorskim govorima, bez netrpeljivosti prema cijelim etnokulturnim i folklornim slojevima za koje činjenice crpimo iz naših zavičajnih govora. To je, po našem mišljenju, jedan od sigurnijih puteva u formiranju vrijednosnoga sistema novih generacija crnogorskoga društva kojima će i dijalekti, tj. govori crnogorskoga jezika, i neki istorijski toponimi, kao i naročito bogat korpus tradicijske kulture biti približeni toliko da će i srednjoškolci i studenti sami podsticati afirmaciju i nova čitanja tih sadržaja u duhu vremena kojemu te mlade generacije pripadaju. Najzad, riječ je o procesu čiji uspjeh zavisi prije svega od naše svijesti o punoj vrijednosti takvih jezičkih sadržaja. Ovakvim bismo pristupom otklonili svaku nedoumicu da li se crnogorski govori mogu zakonski zaštititi kao nematerijalno kulturno dobro i kreativnim savremenim programima afirmisati na korist ukupne crnogorske kulture i kulture čovječanstva, jer „kulturna baština čini važan aspekt identiteta užih i širih ljudskih zajednica, pa i cijelog čovječanstva, ali također bitno utječe na identitet svakog pojedinca. Pojmu kulturne baštine nadalje je imanentna ideja skrbništva, što znači da kulturna dobra koja smo naslijedili od ranijih ljudskih naraštaja treba zaštititi i očuvati ne samo na korist trenutno živućeg ljudskog roda nego također na dobrobit budućih generacija“.¹⁵²

¹⁵¹ Dušanka Popović, *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2010, str. 6.

¹⁵² Dr. sc. Trpimir M. Šošić, „Pojam kulturne baštine – međunarodno pravni pogled“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 51, 4/2014, str. 859–860.

4. ZAKONSKI USLOVI I FILOLOŠKA ARGUMENTACIJA

Nakon što smo pokazali da u montenagistici postoji precizna literatura kojom se i terminološki i teorijski i na građi iz konkretnih crnogorskih govora ovo pitanje jasno rješava; pošto smo predstavili istoriju pitanja jezičke politike koja je kreirana za crnogorsku kulturu i društvo tokom istorije i danas; obradili savremene programe i udžbenike za crnogorski jezik – na red je došlo pitanje zakonskih uslova, zakonskoga definisanja te pravila koja u domenu nematerijalne kulturne baštine važe u Crnoj Gori. Kao i u drugim oblastima čovjekova rada i života, i kulturna baština je u pravnoj terminologiji jasno definisana, posebnim zakonima i pravilnicima se vodi pouzdana evidencija o broju i stepenu očuvanosti, nadležnostima, uslovima korišćenja itd. Budući da mi na ovome mjestu operišemo pojmom nematerijalna kulturna dobra sasvim konkretno naglašavamo da „prihvatanjem pojma kulturne baštine, na vrlo jasan način dolazi do izražaja suvremeno shvaćanje da, pored tradicionalne zaštite spomenika kulture, treba također zaštititi i očuvati određene tradicije, vještine, običaje i rituale“.¹⁵³ Iskustvo je pokazalo da u bogatoj literaturi onih kojima je to primarna struka nema potpune usaglašenosti kad je riječ o terminima, njihovom sadržaju i dafinisanju, pa o tome čitamo kod antropološkinje Milice Nikolić, inače u ovim poslovima kod nas u dužem nizu godina s vrlo zapaženim rezultatima. Pouzdanost se njezinih sudova temelji na dobrome poznavanju teoretskih i praktičnih stanovišta, uvidu u dosadašnja postignuća crnogorskih institucija u saradnji s UNESCO-om, poznavanju domaće i inostrane literature, zbog čega je vrijedno upućivati na njezine popise korišćene literature, osobito u situacijama kakva je naša budući da je ta oblast izvan naših kompetencija. Antropološkinja Nikolić veli: „дефиниције културног наслеђа која не постоји као општепризната, што јасно указује на начин на који се термин мијењао током еволуције међународних, а затим и националних/локалних стандарда у овој области. Неки термини, попут 'нематеријалног наслеђа', 'културног пејзажа', 'индустријског наслеђа' релативно су нови, у смислу њихове формализације, иако означавају сегменте наслеђа који су и раније били препознати по својим културним

¹⁵³ Dr. sc. Trpimir M. Šošić, „Pojam kulturne baštine – međunarodno pravni pogled“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 51, 4/2014, str. 841.

вриједностима, само нијесу добијали адекватан назив или неопходну пажњу, на начин на који је данас добијају“.¹⁵⁴

Razgranatost mreže aktivnosti koje proizlaze iz same činjenice evidentiranja i zakonske zaštite datoga kulturnog dobra sudionike ovih aktivnosti (a njih je svakako puno, počev od prosvjete, đe vidimo da je mnogo prostora ostavljeno učenicima i nastavnicima u nastavnim i vannastavnim aktivnostima, zatim su tu kulturnoumjetnička društva, NVO sektor, lokalne zajednice, turističke organizacije, mediji, privrednici kroz marketing i dizajn svojih proizvoda i kompanija, umjetnici, razni posvećenici zavičaju) – svi su, dakle, oni usmjereni na administrativne i formalne zakonske obaveze pri izradi projekata kojim bi učvršćivali svijest o vrijednosti ovoga dijela naše kulture, afirmisali i podsticali interes za nju na svim nivoima crnogorske zajednice.¹⁵⁵

Nekolike pojedinosti posebno ćemo eksplicirati. Naša je namjera da istaknemo kako ne treba zanemariti ulogu jezičkih elemenata u zanatskome privređivanju, registraciji poljoprivrednih gazdinstava, reklamiranju njihovih poljoprivrednih proizvoda i mnogim sličnim aktivnostima koje su u ekspanziji posljednjih godina. Ističemo ovo takođe s aspekta poštovanja autentične leksike datoga kraja. Niko, razumije se, nije dužan da pita filologa za izbor leksema na reklamnim materijalima njegovih proizvoda, ali nije bez osnova mišljenje da ako se neki proizvod registruje kao autentičan proizvod nekoga crnogorskog područja da se i imenuje prema tradicionalnom nazivu datoga kraja. Primjera je u crnogorskome iskustvu u novije vrijeme više, npr. nar (umjesto šipak), šaran (umjesto krap), žalfija (umjesto pelim) i tako redom. Naučno se tim problemom zanimao Vukić Pulević, na više mjesta i u različitim prilikama, razumije se, a ovo je samo jedan

¹⁵⁴ Милица Николић, „Концепт заштите наслеђа и остале (теоријске) апстракције“, *Нематеријална културна баштина Паитровића*, Друштво за културни развој Бауо и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019, стр. стр. 48.

¹⁵⁵ О богатоме искуству и већ затемљеној традицији у домену очувања и афирмације нематеријалне културне баштине кроз активности културноумјетничких друштава и практичне израде и реализације пројеката у задарском подручју види више у: Марко Брклјаčić, „Нематеријална културна баштина у најтечајима на подручју Задарске жупаније“, *Etnologica Dalmatica*, br. 27, Етнографски музеј, Split, 2020, str. 103–158. Особито би се могло истакнути ауторово бављење бројним програмима чији садржаји афирмишу културу и традицију Задарске жупаније а који су понуђени за реализацију те о којима се у одговарајућим комисијама расправљало. Колико је битан детаљ финансирање пројеката и адекватан законики оквир за заштиту и очување нематеријалне културне баштине културним радницима и научницима у Црној Гори такође може илустровати споменути чланак М. Брклјаčićа.

primjer: „U tradicionalnoj crnogorskoj poljoprivedi, i u crnogorskome jeziku, fitonimi *pipun* i *dinja* imali su jasan floristički identitet. Pipun je narodni naziv za vrstu *Cucumis melo* L. (fam. Cucurbitaceae), a (...) naziv potiče od latinskoga pepone i talijanskoga popone (= melone). Naziv dinja u Crnoj Gori isključivo se odnosi na vrstu *Citrullus vulgaris* Chrad. (fam. Cucurbitaceae). Kao svjedočanstvo o tome fitonimu ostali su brojni toponimi tipa Dinjak i Dinjište. Vremenom je u crnogorski jezik uvezen naziv *lubenica*, a prvobitno ime dinja zadržano je samo u predjelima đe se ta biljka uzgaja (Zeta, Bjelopavlići i dr.), ili ga izgovaraju starije osobe koje su to ime zadržale u memoriji, kao uspomenu. U najnovije vrijeme došlo je do još jedne zamjene koja izaziva velike nedoumice i zabune u govornoj i pisanoj komunikaciji. Umjesto imena pipun sve više se odomaćuje i uvezeni fitonim dinja, i to u svim komunikacijama: u svakodnevnome govoru, medijima, udžbenicima, trgovini i dr. Tako umjesto nekadašnjih pipun i dinja, sad preovladava dinja i lubenica“.¹⁵⁶

Nadalje, prepreke koje smo spominjali u prethodnim poglavljima kao ostatke tradicionalističkoga gledanja na pitanje crnogorskoga jezika i svaku afirmaciju njegova imena i identiteta, nažalost, i danas se održavaju kroz djelovanje raznih političkih organizacija i nekih medija, pa se na njihovome udaru nerijetko nađu čak i primjeri iz sfere privrede i marketinga u privredi.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Vukić Pulević, „Homonimi u fitonimiji i fitotoponimiji Crne Gore“, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 300–301.

¹⁵⁷ Ilustrativan primjer može biti negativna kampanja portala *IN4S* prema jednome privatnom preduzeću zbog odluke da se na etiketi njihovih proizvoda nađe i grafem š. U ovome primjeru imamo, dakle, kršenje crnogorskoga Ustava te elementarnih ljudskih prava. Nesreća je, međutim, veća zbog što oni koji takve kampanje pokreću svojim čitaocima prikrivaju da sve naše dijalektološke studije, sva građa u crnogorskoj dijalekatskoj leksikografiji i, što je još i bitnije, savremeni crnogorski jezik u svim idiomima – oblik *kišelo mljeko* potvrđuju isključivo u liku koji je ta kompanija i odabrala za svoju etiketu. Motivi su, nema u to sumnje, izvannaučni, a u prilogu evo i linka u kojemu se kroz tekst o proizvodu na neprimjeren način piše o crnogorskoj jezičkoj normi i Adnanu Čirgiću kao jednome od najzaslužnijih iz poslova na pravopisu i gramatici: <https://www.in4s.net/za-zaobici-mljekara-nika-promovise-cirgilicu/> (pristupljeno 15. januar 2023).

Skreće pažnju činjenica da se u sferi međunarodnoga prava ova problematika pojmovno-terminološki i zakonski tokom XX vijeka uspješno definiše i razrađuje s aspekta nacionalne kulture kojoj pripada, ali i uopšte kulture savremenoga čovječanstva.¹⁵⁸

Jedan od osnovnih dokumenata od kojega nacionalne kulture i vlade država polaze u definisanju, zaštiti i međunarodnoj afirmaciji kulturnih dobara te izradi nacionalnih dokumenata jeste Konvencija UNESCO-a o zaštiti nematerijalne kulturne baštine koja je usvojena 2003. godine.¹⁵⁹

Skupština Crne Gore Zakon o zaštiti kulturnih dobara donijela je 27. jula 2010. („Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13.08.2010).¹⁶⁰

Članom 2 ovoga Zakona definisano je kulturno dobro, pa se pod njim podrazumijeva: „svako nepokretno, pokretno i nematerijalno dobro za koje je, u skladu sa ovim zakonom, utvrđeno da je od trajnog istorijskog, umjetničkog, naučnog, arheološkog, arhitektonskog, antropološkog,

¹⁵⁸ Ambicije ovoga rada nijesu da se na ovome segmentu detaljnije zadržavamo, no za više informacija vrijedi uputiti na članak: Dr. sc. Trpimir M. Šošić, „Pojam kulturne baštine – međunarodno pravni pogled“, *Zbornik radova* Pravnog fakulteta u Splitu, god. 51, 4/2014, str. 833–860. Autor Šošić u članku govori o Haškoj konvenciji za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba iz 1954, raznim konvencijama donešenim pod okriljem UNESCO-a, a osobito o konceptu kulturne baštine čovječanstva i brige o njoj na različitim poljima.

¹⁵⁹ U to vrijeme Vlada Crne Gore relativno je brzo reagovala: Crna Gora je potpisnica UNESCO Konvencije, odnosno država je ratifikovala tu Konvenciju („Službeni list Crne Gore“, br. 49/10, 40/11, 44/17 i 18/19) i učestvuje u njezinoj implementaciji, a na tu i druge konvencije i međunarodna dokumenta o kulturnim dobrima odgovorila je formiranjem i adekvatnih tijela koja su dobila u zadatak da se o toj problematici staraju.

Više informacija o pravilnicima i procedurama u vezi s crnogorskim kulturnim dobrima potražiti na sajtu Ministarstva kulture Vlade Crne Gore – <https://www.gov.me/cyr/mku>. Treba, međutim, reći da je crnogorska kultura od 2020. bez jasne i jedinstvene kulturne strategije. Štaviše, mnogi su segmenti naše kulture od 2020. godine administrativno i finansijski stopirani ili usmjereni u pravcu koji poništava karakter multikulturnoga i građanskog crnogorskog društva, te u pravcu oživljavanja tradicionalističkih stavova o crnogorskoj kulturi kao regionalnome fenomenu širega srpskog korpusa; dok je u više navrata od 2020. do perioda kad ovaj rad pišemo iz toga ministarstva ili sa samoga vrha u liku ministarke Vesne Bratić negirano postojanje crnogorskoga jezika, kulture i tradicije. Na udaru takve politike našao se prije ostalih Fakultet za crnogorski jezik i književnost.

¹⁶⁰ *Zakon o zaštiti kulturnih dobara* – <http://www.ckacg.me/materijal/Zakon%20o%20za%C5%A1titi%20kulturnih%20dobara%20Crne%20Gore.pdf> (pristupljeno 20. februara 2023).

tehničkog ili drugog društvenog značaja“.¹⁶¹ Istim se zakonom propisuje zaštita¹⁶² kulturnih dobara, kao i ciljevi te zaštite. S pravom se svakako u literaturi i razmišljanjima o ovome problemu drži da su pri koncipiranju i registra dobara, i načina zaštite, i projekata afirmacije ove pojedinosti u suštini svojoj značajne ne samo za užu zajednicu koja se služi idiomom koji se štiti, ili je na njemu nastalo dato nematerijalno dobro, već ono ima značaj za crnogorsku kulturu u cjelini, ali i za projekte i istraživanja u regionalnim okvirima, osobito kad govorimo o takozvanim jezičkim i kulturnim interferencijama.

Uzmemo li u obzir ciljeve zaštite ponaosob vidljivo je da se po svakome kriterijumu naša argumentacija izložena u razmatranju lingvističkog aspekta da višestruko upotrijebiti za postavljeni cilj. Bez temeljnih lingvističkih analiza, popisane građe od informatora s terena, obrade u dijalektološkim monografijama i dijalekatskim rječnicima – ovaj segment crnogorske kulturne baštine ne može biti zaštićen u „autentičnom obliku“ (Član 4), a to znači da se bez učešća filološke struke ne može raditi na očuvanju „njihovog integriteta“ (Član 4). Takođe, bez suda montenegrista u domenu dijalekatskih materijala s prostora crnogorskoga jezika ne može se meritorno odraditi „sprječavanje radnji i aktivnosti kojima se može promijeniti izgled, svojstvo, osobenost, značenje ili značaj kulturnog dobra“ (Član 4). Tako postavljeni ciljevi zaštite u kontinuitetu traže odgovor pouzdane lingvističke literature, a nje, kako smo pokazali u ovome radu, i te kako ima u montenegristici. Poznato je, međutim, da ima i drukčijih primjera, pa ilustracije radi navodimo slučaj opisa govora Paštrovića i monografiju Miodraga Jovanovića¹⁶³ za koju se s obzirom na sumnju u postupak odabira adekvatnih informatora smatra da ponuđenom analizom u svim pojedinostima nije dala upotrebljive nalaze, što se, da to i istaknemo, u proceduri zakonske zaštite

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Na važnost zaštite i multidisciplinarnost u procesu koji znači zaštita treba posebno ukazati. Crnogorski je zakon to dobro prepoznao i definisao, no ovđe bismo pozornost kad je o tim poslovima riječ potcrtali i mišljenjem izvedenim na temelju konkretnih iskustava kolega u Hrvatskoj. „Uloga etnologa je i upozoriti na neprimjerenu upotrebu tradicije u one svrhe koje bi mogle dovesti do njene degradacije i u konačnici do uništenja. Sa stanovišta konzervatorske struke, važno bi bilo da etnolozi što više rade na osvještavanju nositelja nematerijalne baštine jer nositelji u današnje vrijeme trebaju izgraditi odnos prema svojoj baštini koji bi im omogućio daljnje prenošenje znanja i vještina stečenih u prošlosti, kritički stav prema negativnim utjecajima na baštinu i mogućnost odlučivanja o daljnjem tijeku očuvanja svoje baštine“ (Mirela Hrovatin, „Procesi očuvanja i popisivanja nematerijalnih kulturnih dobara u Hrvatskoj“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 36, Ministarstvo kulture, Zagreb, 2012, str. 133).

¹⁶³ Миодраг Јовановић, *Говор Паустровића*, Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2005.

tako obrađenoga govora mora uzeti u obzir da bi se te greške otklonile.¹⁶⁴ Zbog neautentične slike koju dijalektolog u istraživačkome procesu daje, za kakvu postoji sumnja u rečenome Jovanovićevu radu, ali i nekih drugih autora za druga područja, moraju se, kako je svima poznato, pažljivo birati literatura i stručne komisije koje će na temelju pouzdane građe pisati referate o zaštiti datoga govora ili nematerijalnoga dobra što je na tom idiomu nastalo. Nijesu, takođe, rijetki primjeri da dijalektolog ili onomastičar odlično odradi posao na terenu, ali oni koji opremaju knjigu ili tekst u časopisu pri izradi karte opisanoga terena pogrešno unesu primjere. Jedan je takav primjer rad Dragoljuba Petrovića „Mikrotoponomastika Nikšićkog polja“¹⁶⁵ u kojemu se pouzdano daje građa, kao i inače kad je riječ o građi u radovima toga dijalektologa, ali se na karti koja prati tekst, i koju je vjerovatno radio neko drugi, nalaze likovi kojih nema u rječniku: umjesto Šenokos, za koji autor daje više potvrda, na karti je „Sjenokos“ itd. Govori crnogorskoga jezika, međutim, u mnogim su svojim segmentima opisani a građa bilježena na terenu publikovana, pa uz stručne filologe lako se dolazi do literature koja je naučno temeljno korisna.

Naučne pojedinosti su, istina, dostupne u literaturi, a dijalektolozima i stručnjacima za savremene štokavske jezike uglavnom su poznate, ali se, da i to istaknemo, previše izvannaučne motivacije unosilo u raspravu o statusu i identitetu crnogorskoga jezika, toliko da se u kontinuitetu taj jezik i njegovi proučavaoci nastoje kompromitovati a najšira javnost ubijediti da je to – „neznavena lingvistika“, „avetluk“ lingvistički itd.¹⁶⁶ Bitna se prepreka s aspekta sudbine imena i identiteta crnogorskoga jezika i crnogorskih govora nalazi u tome što neki istraživači u ovome pogledu zanemaruju stvarno stanje opisano u montenegrističkoj literaturi.¹⁶⁷ Iz nepoznavanja

¹⁶⁴ Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020, str. 22.

¹⁶⁵ Драгољуб Петровић, „Микротопонимастика Никшићког поља“, *Прилози проучавању језика*, бр. 2, Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1966.

¹⁶⁶ Crnogorski jezik i autori koji ga proučavaju tema su brojnih tekstova Dragoljuba Petrovića, pa vidi njegovu knjigu članaka: Драгољуб Петровић, *Зловременик*, Књижевна заједница Српског народног вијећа, Подгорица, 2011.

¹⁶⁷ Vidi istoriju polemika o raznim pitanjima crnogorskoga jezika u registru radova *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i JU Biblioteka „Radosav Ljumović“, Cetinje, Podgorica, 2021. U novije vrijeme tim se tendencijama pridružila i kampanja protiv standardnoga crnogorskoga jezika koncipirana kao borba protiv navodnog crnogorskog nacionalizma plasirana inostranim istraživačima. Centralno mjesto te kampanje čini manipulacija o tome da su crnogorski standardolozi izjednačili normu i crnogorske govore. Ilustracija spomenute kampanje i stavova jeste knjiga *Crnogorski jezik i nacionalizam* autorke Rajke Glušice (Biblioteka XX vek, knj. 243, ur. Ivan Čolović, Beograd, 2020). Takva se kampanja tek kod neobaviještenih

filološke literature mnogim je aktivistima, političarima, prosvjetnim radnicima godinama i decenijama uspijevalo kod govornika crnogorskoga jezika takozvanim terorom standardnoga jezika i stigmatizovanjem crnogorskih jezičkih oblika kao „neknjiževnih“, „manje vrijednih“ usaditi otpor prema opštecrnogorskim jezičkim osobinama. Ide to do tih granica da te opštecrnogorske jezičke pojedinosti doslovno najveća većina govornih predstavnika spontano i svakodnevno u svim prilikama koristi, ali otpor prema njima nastaje kad ih treba atribuirati kao crnogorske ili koristiti u službenim prilikama. Utisak je autora ovih redova da dio kadra u sistemu crnogorskih institucija koji bi trebalo da brine o sprovođenju zakonske procedure, afirmiciji crnogorskih govora kao nematerijalnoga kulturnog dobra, potpomaže pisanje projekata na te teme i sl. – i dalje je više-manje pod uticajem pseudolingvističkih predrasuda o crnogorskome jeziku.

Članom 17 ovoga Zakona definiše¹⁶⁸ se nematerijalno kulturno dobro: „(1) Nematerijalno kulturno dobro je ljudsko umijeće, izražaj, vještina ili izvođenje, kao i predmet, rukotvorina, instrument ili prostor koji je sa tim povezan, koje zajednice, grupe i, u pojedinim slučajevima, pojedinci prepoznaju kao dio svoje kulturne baštine.“

Dalje se u istome članu Zakona precizira što spada u nematerijalna kulturna dobra, a to su:

- „1) jezik, govor, usmeno predanje, usmena književnost ili drugi usmeni izraz;
- 2) izvođačka umjetnost;

istraživača prihvata kao utemeljena, iako je nedvosmisleno ustanovljeno da ništa od onoga što se ističe kao sporno a što se standardološkom literaturom propisuje kao crnogorska jezička norma – nije produkt kabinetskih konstrukcija već isključivo opštecrnogorska jezička činjenica naše prošlosti ali i savremenih govornika. Po svojim je temeljnim principima, da to i istaknemo, crnogorska jezička norma zasnovana integrativno i demokratski.

¹⁶⁸ Kod nekih je naučnika i u literaturi katkad postojala dilema može li se precizno odrediti koje dobro spada u materijalnu a što u nematerijalnu kulturnu baštinu, ponajviše zbog očiglednoga sinkretizma i brojnih zajedničkih elemenata. Jedno od mišljenja u tome pravcu je i ovo: „Kulturna je baština uvijek vezana uz materijalnost i one se zapravo ne mogu razdvojiti. Tako se, primjerice, društveni običaji artikuliraju pomoću određenih instrumenata ili na specifičnim mjestima. Čak i jezik ima svoju vlastitu materijalnost u obliku govora i znakova, a njegova smislenost proizlazi iz međusobnih odnosa govornika te njihova odnosa prema stvarnom svijetu“ (Jeff Malpas, „Cultural Heritage in the Age of New Media“, u: *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*. Y. E. Kalay, T. Kvan i J. Affleck, ur. London: Routledge, 2008, str. 13–26. – citirano prema: Maja Šojat-Bikić, „Hrvatska tradicijska baština online: stanje i mogućnosti“, *Etnološka istraživanja*, br. 16, Etnografski muzej, Zagreb, 2011, str. 103–128.

- 3) običaj, obred i svečanost;
- 4) znanje ili vještina vezana za prirodu i svemir;
- 5) kultno i znamenito mjesto;
- 6) tradicionalni zanat i vještina.“

Jasno je iz citirane definicije nematerijalnoga kulturnog dobra te preciziranja što crnogorski zakon ubraja u nematerijalna kulturna dobra da crnogorski govori, kao i svi sadržaji tradicijske kulture i folklora ostvareni na nekome od jezičkih idioma crnogorskoga jezika pripadaju nematerijalnome kulturnom dobru. Obično se u prvome redu pomisli na one naše govore koji su u nauci određivani kao arhaičniji govori ili staroštokavski govori, ali je nesumnjivo izuzetan potencijal i ostalih naših govora i, razumije se, da ovđe i na njih mislimo, osobito što ponajviše ti govori nestaju u vrlo izraženoj migraciji stanovništva (Piva, Drobnjak, Uskoci, Banjani, Grahovo, Rovca, Morača...).

Da bismo uopšte govorili o zaštiti nematerijalne kulturne baštine i dobara koji joj pripadaju, potrebno je takav njihov status potvrditi na temelju nekih kriterijuma. I ovo je pitanje Zakonom, tačnije članom 24, precizirano postavljanjem kriterijuma:

- „1) autentičnost i integritet;
- 2) stepen očuvanosti;
- 3) jedinstvenost i rijetkost u okviru svoje vrste;
- 4) istorijski, umjetnički, naučni, arheološki, arhitektonski, antropološki, tehnički ili drugi društveni značaj“.

Autentičnost, integritet i očuvanost crnogorskih govora u njihovome vjerodostojnom liku vrlo je aktuelno pitanje. Na ugroženost pojedinih naših govora ukazivano je odavno, što kroz lingvističku literaturu što u javnim predavanjima filologa. Crnogorski dijalektolog Adnan Čirgić na više je mjesta ukazivao na neophodnost djelovanja i neoprostivo kašnjenje u bilježenju dijalekatske građe zbog čega ona nestaje ili se urbanizacijom i drugim procesima savremenoga života radikalno mijenja njezina autentičnost i integritet. Povodom golemoga rada Milana Rešetara kojim je zahvaćen cio štokavski prostor te konkretno onih pojedinosti s crnogorskih terena, Čirgić

kaže: „mnoge osobine koje je on opisao ili objasnio danas usljed ubrzanoga procesa urbanizacije sve više nestaju ili su već u potpunosti iščezle. No njegovo precizno lociranje pojedinih pojava danas nam (uz pomoć literature koja je nastala poslije Rešetara) može pomoći da ocrtao precizne izoglose pojedinih jezičkih pojava u Crnoj Gori“.¹⁶⁹ Komentarišući zapažanje Draga Ćupića da je pred lingvistima još dosta posla na bilježenju leksike nekih govora jugoistočnoga crnogorskog terena, Adnan Ćirgić ističe i ovo: „O nekima od navedenih govora objavljene su u novije vrijeme ili dijalektološke ili leksikografske studije, no sigurno je da bi makar po unaprijed sastavljenome upitniku valjalo ispitati neke oblasti o kojima imamo samo šture ili nesigurne podatke. Nažalost, za dobar dio toga posla uveliko se zakasnilo. Kad je u pitanju Primorje, takav bi posao dao prilično labave rezultate jer je proces urbanizacije onđe gotovo u potpunosti završen, mada bi teško uopšte danas bilo naći kraj u Crnoj Gori u kojemu se mogu naći apsolutno relevantni govorni predstavnici“.¹⁷⁰ Slična zapažanja nalazimo kod toga dijalektologa i kad je riječ o govoru Rovaca ili nekih drugih područja, a već u prvim redovima svoje *Dijalektologije* on kaže: „Neki su govori danas gotovo ugašeni (poput uskočkoga), neki su promijenili svoja znatna obilježja stvarajući još uvijek uglavnom nezavršeni amalgam s govorom došljaka (poput podgoričkoga), neki su se raširili prema teritoriji na kojoj ih izvorno nije bilo (poput vasojevičkoga u Bjelopavlićima) i tako dalje“.¹⁷¹

No i onđe će je u pogledu autentične građe jasna situacija, opet da spomenemo, okončanje ovoga procesa za neki od crnogorskih govora nemoguće je ako se svi koji smo na to upućeni pošteno ne odnosimo prema literaturi. Izuzetno su česti propusti autora pri posezanju za literaturom iz oblasti koje nijesu njihove primarne, pa se tako dogodi da autori, selektivno koristeći literaturu ili ne provjeravajući tvrdnje autora iz drugih struka, napišu radove koji djelimično ili čak u cjelosti nijesu upotrebljivi. Ilustrujući rečeno spominjemo primjer ozbiljnoga istraživača Miloša Rašića i njegov članak „Potraga za identitetom: Antropološko tumačenje angažovanog istraživanja u Paštrovićima i upotreba koncepta nematerijalnog kulturnog nasleđa u identitetsko-političke

¹⁶⁹ Adnan Ćirgić, *Dijalektoloji i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020, str. 100.

¹⁷⁰ Isto, str. 372–373.

¹⁷¹ Adnan Ćirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.

svrhe“.¹⁷² Rečeni Rašićev rad nadilazi kompetencije autora ovoga teksta da bismo ga u cjelini komentarisali, to nam i nije namjera, razumije se, no onome dijelu njegova članka u kojemu se govori o crnogorskome jeziku nedvosmisleno se može prigovoriti da je zasnovan na nepouzdanj literaturi, štoviše na netačnim pojedinostima o savremenome stanju crnogorskoga jezika koje Rašić daje idući za člancima Rajke Glušice.¹⁷³ Primarni nam je cilj pri navođenju ove pojedinosti činjenica da autori koji pišu o lokalnim tradicijama i njihovome autohtonome liku, identitetu i očuvanosti, moraju mnogo više pažnje posvećivati literaturi na kojoj temelje zaključke. Korak dalje bi predstavljale komisije ili recenzentska tijela koje ocjenjuju elaborate i argumentaciju u prilog zapisu i opisu nekoga govora ili same lokalne tradicije koja se namjerava zaštititi – nedopustivo je da se njihov rad odvija bez prisustva ili makar izjašnjenja pouzdanoga poznavaoa crnogorske dijalektologije.

Bosanskohercegovački dijalektolog Asim Peco problem nestajanja pojedinih govora i njihovog autentičnog dijalekatskog lika načelno je ovako opisao: „Дијалекти губе битку са стандардом. Круг њихове употребе се сужава, број њихових значајки се смањује. (...) И управо због тога ми бисмо морали бити вреднији у прикупљању дијалекатске грађе, у похрањивању онога што је још живо. (...) Јер, да то и кажем, дијалекатске особине које ће карактерисати поједине наше дијалекте и говоре у будућности неће имати исту историјску вредност као и оне које ми још слушамо свуда око нас. Ако сачувамо од заборављања те особине, оне ће корисно послужити будућим проучаваоцима нашега језика и уместо да се служе само писаном речју, ми им можемо омогућити и слушање те речи. То је оно што нама недостаје када проучавамо историјски развој нашега језика у претходним вековима.

¹⁷² Miloš Rašić, „Potraga za identitetom: Antropološko tumačenje angažovanog istraživanja u Paštrovićima i upotreba koncepta nematerijalnog kulturnog nasleđa u identitetsko-političke svrhe“, *Etnoantropološki problemi*, nova serija, god. 16, sv. 1, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2021, str. 179–207.

¹⁷³ Riječ je o u montenegristici poznatim stavovima o crnogorskome jeziku kao nacionalističkome konceptu koji ta autorka iz članka u članak ponavlja. Odavno je jasno zbog čega se ta autorka ne osvrće na argumentaciju kojom su osporene teze iz toga višegodišnjeg aktivizma protiv crnogorskoga jezika, međutim nejasno je što se autor Rašić vezao za Glušičin tekst kao jedini izvor informacija o crnogorskome jeziku. Vidi u njegovome članku fusnotu 13 (Isto, str. 184–185).

Генерације које следе за нама, дакле, могле би ту бити у повољнијој ситуацији. На нама је да им осигурамо оно што је ту пред нама“.¹⁷⁴

Budući da smo radi bilježenja onomastičke i druge dijalekatske građe često na različitim terenima i u kontaktu s govornim predstavnicima jugoistočnih i severozapadnih crnogorskih govora, možemo posvjedočiti da su mnoge crte lokalnih govora našega jezika već znatne izmjene pretrpjele, a neke evidentirane u starijoj literaturi i izgubljene čak. Isto se događa s crnogorskom leksikom različitoga tipa: mnogi stari zanati izumiru ili su već nestali, pa tako i sva leksika koja ih je pratila; mnogi običaji i vjerovanja odavno su nestali;¹⁷⁵ način bavljenja poljoprivredom tako će izmijenio, pa je odlaskom starih alatki iz upotreba s njima zaboravljena i leksika; socijalna slika naših naseljenih mjesta, ponajprije seoskih sredina, temeljno je izmijenjena, što je bogate fondove terminologije kuće i pokućstva iz aktivnoga leksičkog fonda pomjerilo na periferiju; istu sudbinu imala je kulinarska leksika, stočarska leksika i tako redom. Među uočljivije primjere ovoga tipa ubrajamo i crnogorske toponime,¹⁷⁶ pa neke ilustrativnije primjere navodimo. Toponim dat u liku

¹⁷⁴ Асим Пецо, „Место дијалеката у савременом српскохрватском језику“, *Стазама нашега језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 79.

¹⁷⁵ Припремајући монографију о природним бићима и вјерованјима у веzi с њима код нас Adnan Čirgić упознао се с големом масом етнографске, путописне, мемоарске и сличне литературе. Та је знанја повезао с искуствима активнoga дијалектолога који је често на терену и слуша приче мјештана, па је градећи структуру у први пут код нас заокружен систем знанја из тих дисциплина на једноме мјестоу у књизи рекао и ово: „Теренски је рад за ову проблематику готово јалов у потпуности – једно због тога што изворних информатора на терену готово да и нема, друго због тога што је нови начин живота одгнао стара вјерованја, нарочито потонјих деценија. Нажалост, тај нови начин живота неријетко је donio некакву нову религиозност, а не цивилизацијски напредак. Тако би за данашњегa човјека било незамисливо прanje vampirovih костiju вином јер данашњи човјек не само да не вјерује у vampire него би с извјесним гнушањем примио информацију о такву чину. Но кад тај обичај примјенује највише свештено лице над костима нађеним у цркви или око ње, а приликом њихове 'обнове', изгледа да тога гнушања нема, што би се могло судити по популарности тога духовника у Црној Гори“ Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Факултет за црногорски језик и књижевност, Цетинје, 2018, стр. 7–8.

¹⁷⁶ Vukić Pulević, најпознатији савремени црногорски биолог и ботаничар, бавио се питањима црногорске ономастике, конкретно њезиним фитотопонимским слојем. Као научник и интелектуалац деценијама је истражујући овај слој црногорскога језика из угла струке којој припада драгоцјену подршку давао Војиславу П. Никчевићу, а касније и Аднану Чиргићу и Факултету за црногорски језик и књижевност на њим научним конференцијима редовно учествује. Многа је нетачна тумачења у дијалекатским рјечницима Vukić Pulević отклонио (нпр. Драга Ћупића у рјечнику Загараћа), многе је осврте на ономастичке монографије дао и у њима указао на нетачне идентификације фитотопонима (нпр. Милоша

Dražin vrt ne odgovara sistemu našega jezika, dok se njegov izvorni oblik *Dražev vrt* može pronaći i kod Vuka Karadžića, kao i u raspravama Vasa Tomanovića, a na oba je ukazano u spomenutoj Čirgićevoj knjizi portreta autora koji su se bavili crnogorskim govorima.¹⁷⁷ Posvjedočena je

Šćepanovića u toponimiji Drobnjaka ili Radojke Cicmil-Remetić u monografiji o toponimiji Pivske planine), pa o svim tim Pulevićevim istraživačkim i drugim studijama u kojima se bavi radovima spomenutih lingvista vidi: Vukić Pulević, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2012. Nesnalaženje lingvista u botaničkoj literaturi razvidno je iz Pulevićevih studija iz spomenute knjige, a uglavnom su sva ogrešenja lingvista imala isti korijen: lingvisti su posezali za uticajnom knjigom Dragutina Simonovića *Botanički rječnik* (Botanički rečnik imena biljaka. SANU – Posebna izdanja, knj. CCCXVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, knj. 3. Beograd, 1959) ne znajući da je ona metodološki neadekvatno zasnovana, pa su u nepoznavanju preciznoga rasprostiranja biljne vrste iz spomenutoga rječnika preuzimali latinske nazive. Kako je Pulević opisao postupak izrade Simonovićevo rječnika te na osnovu njega kasnije nastale nepreciznosti kod lingvista koji su se bavili crnogorskom dijalektologijom i onomastikom – vidimo se iz ovoga: „Kao osnovni kriterijum za sistematizaciju i klasifikaciju narodnih naziva biljaka Simonoviću služi pojam 'stepen upotrebe' i mjerilo 'rasprostranjenja imena'. U tome se krije opasna zamka, jer stoje realne mogućnosti da jedna biljka može biti rijetka u sredini (republici) koja ima veliku površinu, a veoma česta i široko rasprostranjena u republici s malom teritorijom. (...) Rangiranjem imena biljaka na bazi njihove najveće rasprostranjenosti i 'stepena upotrebe', u Simonovićevoj obradi najrasprostranjenije ime je favorizovano, posebno sugerisano isticanjem masnim slogom kao standardno (književno), a svi ostali nazivi sugestivno se nameću kao dijalektizmi i provincijalizmi. (...) Na taj način se domaći nazivi biljaka i životinja arhaiziraju i asimiluju u 'srpskohrvatski' jezik, crnogorski fitonimi i zoonimi u toponomiji postaju 'srpskohrvatski', iako Crnogorci nijesu ni Srbi, niti pak Hrvati, pa ni 'Srbohrvati'“ (Vukić Pulević, „Kratak osvrt na fitonime i zoonime u crnogorskoj toponimiji“, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, 59–60). Pulević u svojim radovima operiše terminom *invazivna leksika*, te obrazlaže kako ona ulazi u leksički fond crnogorskoga jezika. O tom u: Vukić Pulević, „Invazivni fitonimi“, *U početku bijaše ime. Tragovima onomastičkih istraživanja Petra Šimunovića*, zbornik radova, Filozofski fakultet, Split, 2019.

¹⁷⁷ S više pažnje o tome imenu u Boki pisao je Adnan Čirgić, smještajući problem izmjene autentičnoga lika toga toponima u savremeni kontekst i nebrigu crnogorskoga društva o tome dijelu naše baštine. Pored ostaloga, Čirgić dodaje: „Na tabli kojom se pokraj puta označava naziv toga lokaliteta stoji nažalost pogrešno ime (*Dražin vrt*). Osim toga, iz pomenutoga Karadžićeva predgovora otkrivamo još jednu pogrešku našega vremena. Evo o čemu je riječ. Karadžić kaže: 'Dalje idući uz otoku oko po sahata od Perasta nekoliko rastrkanijeh kuća zovu se Dražev vrt, u kojemu na samoj vodi ima stara zidina, za koju se pripovijeda da je bila kula Lima arambaše; a na drugoj strani prema Draževu vrtu za jednu kućerinu podno Markova vrta govori se da je bila kuća Baja Pivljanina'. Danas je ta Limova kula označena kao kula Baja Pivljanina“ (Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020, str. 33, fusnota 25). Povodom istoga toponima, u istoj knjizi, Čirgić citira i Vasa Tomanovića: „Nije tačno da se na Mržepu nalaze zidine kule Baja Pivljanina. Tu se nalaze zidine harambaše Lima, pobratima Baja Pivljanina, a zidine kule Baja Pivljanina nalaze se na suprotnoj strani mora, kod Dražen rta. Vuk je

u literaturi, medijima i raznim internetskim izvorima netipična promjena toponima Velika i Murina.¹⁷⁸ „U crnogorskome jeziku prije Vuka Karadžića živio je samo oblik *Sinjavina* i tek je Karadžićevim bilježenjem u upotrebu ušao i ustalio se oblik *Sinjajevina*. Danas je u medijima i većini knjiga prisutan jedino lik *Sinjajevina*. Dijalektolog Milija Stanić zalagao se za standardizovanje oblika *Tušinja*, međutim, svjedoci smo da današnji govornici gotovo bez izuzetka koriste naziv *Tušina*. Takođe, sve češće se u pisanju griješi kad se navodi pivsko selo *Goransko*, pa je u štampi i nekim publikacijama preimenovano u *Goranjsko*. Sve manje govornika crnogorskoga jezika zna da je, u stvari, izvorni oblik ličnoga imena *Ćekla* a ne *Tekla* (na primjer, nadimak Velestova je zaselak *Ćeklin Do*)“.¹⁷⁹

Pri utvrđivanju autentičnosti i rada na zakonskoj zaštiti nekoga od naših govora možemo se, pored ostaloga, pouzdati u građu publikovanu u dijalekatskim rječnicima. Uz uslov da s terena donose tačno bilježene primjere, dobro je kroz prosvjetu i razne vidove kulturnoumjetničkih programa razvijati osećanje da dijalekatski rječnici nijesu tek obična zbirka riječi iz crnogorskih govora, već, u prvome redu, svjedočanstvo jezičkih i kulturoloških procesa iz dalje i davne naše prošlosti.¹⁸⁰

ovde zamenio Baja i Lima, što je imalo za posledicu to da je netačno kazao i za Dražen vrt“ (Isto, str. 287, fusnota 19). Čirgić je temi tretmana crnogorskih toponima posvetio i ovaj članak: Adnan Čirgić, „Neki problemi crnogorske toponimije“, *Matica*, god. 13, br. 51–52, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 445–452.

¹⁷⁸ „U novinskim tekstovima imenica Velika često se u lokativu `transformiše` u oblike *Veliki* (u *Veliki*), ili *Velikoj* (u *Velikoj*). Međutim, standardno je samo u *Velici*. Kao što je ispravno reći *Murina* (a ne *Murino*), u lokativu u *Murini*, ili *Rožaje* (a ne *Rožaj*), a u lokativu u *Rožajama*...“ (Branko Jokić, *Rječnik veličkoga govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 15, fusnota 9).

¹⁷⁹ Novica Vujović, „Prilog crnogorskoj onomastičkoj bibliografiji“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 14, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2014, str. 5.

¹⁸⁰ Kratko podsećamo na specifičnosti nekih rječnika što je objavio Fakultet za crnogorski jezik i književnost. Širina zahvata, metodologija i obim od slučaja do slučaja su različiti, ali je važno da su publikovani materijali u datom idiomu tačno zabilježeni. Za utvrđivanje autentičnosti govora dragocjen prilog, na primjer, nalazimo u fonozapisima uz *Rječnik rožajskoga govora* autora Ibrahima Hadžića. Veliku većinu tonskih zapisa čine materijali snimljeni 1971. godine, međutim, autor Ibrahim Hadžić njima je pridružio i nekoliko novijih što su nastali 2012. Ukupno je 30 priloga zabilježenih od 22 informatora, od kojih je najstariji rođen 1882. godine, a najmlađi 1947. (Ibrahim Hadžić, *Rječnik rožajskoga govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, str. 563–564). Autor *Rječnika paštrovskoga govora* Miloš Skender u uvodnim napomenama kaže: „Današnji naraštaji sve jače prisvajaju nove izraze

Kako se iz rečenoga da videti, nijedan segment zakonske zaštite crnogorskih govora, toponima ili bilo kakvih produkata naše tradicijske kulture naslonjenih na različite idiome crnogorskoga jezika ne može se realizovati bez konsultovanja filološke struke i pouzdane literature.

Crnogorski Zakon o zaštiti kulturnih dobara u pogledu kategorizovanja razlikuje kulturno dobro od međunarodnoga značaja, kulturno dobro od nacionalnoga značaja i kulturno dobro od lokalnoga značaja. Autori su sadržaj ovoga zakona kreirali sa sviješću o činjenici da uprkos reformisanim programima i udžbenicima za crnogorski jezik emancipatorski proces u tom domenu kod nas još nije okončan. To se, pored ostaloga, čita iz dobro razrađenih dužnosti na planu edukacije na koje se ovim zakonom pozivaju obrazovne ustanove, organi uprave i javne ustanove u čijoj je nadležnosti zaštita materijalnih dobara (član 76). Potreba edukativnih kampanja kao dobro zasnovanoga procesa iza kojega će stati ne samo lingvisti i prosvjeta, nego i mediji i ustanove kulture u svim crnogorskim opštinama – neophodnost je na koju nas primorava i trenutno stanje u pogledu stavova crnogorskih studenata o odnosu jezičkoga standarda prema drugim idiomima crnogorskoga jezika. Pošto smo već uz upitnik i odgovore studenata dali komentar u vezi s ovom pojavom u savremenom crnogorskom društvu koja je uprkos reformisanim školskim programima i udžbenicima za crnogorski jezik i danas vrlo prisutna, nama ostaje samo

i imena za postojeće pojmove, pravdajući to obogaćivanjem jezika, što je pogrešno, jer jezik se obogaćuje novim pojmovima i imenima, a ne preimenovanjem postojećih imena i izraza, dakle zatiranjem istorije i gubljenjem identiteta“ (Miloš Skender, *Rječnik paštrovskoga govora*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2019, str. 8), a daje ilustracije radi jednu svakodnevnu govornu situaciju: „otac se obraća sinu: „Mâli, pođi u kamaru, preko karŕjege visi jaketûn, iz lijevoga špâga mi donesi takulîn.“ (Mali, pođi u sobu, preko stolice visi sako, iz lijevoga džepa mi donesi novčanik). Ili: „Kuma Kâte, kukâla ne, gore jeròplan, dolje karocân, a sve lubardâ“! (Kuma Kate, jao, gore avion, dolje kamion, a sve buçi!)“ (isto, str. 7). *Njeguški rječnik* Dušana Otaševića donio je registar iz kojega čitamo što je sve činilo svijet toga plemena. Na jezik i leksiku Njeguša uticao je položaj i naslonjenosti na Kotor i Primorje i Cetinje, rano razvijena trgovina s okolnim centrima, poljoprivredna proizvodnja, arhitektura, hotelijerstvo itd. U predgovoru čitamo i ovo: „Razlike u govoru u pojedinim djelovima tzv. Stare Crne Gore ipak su takve da ljudi po govoru znaju ko je iz kojega kraja. Iako razlike nijesu toliko velike, mnogo je specifičnih riječi i izraza po kojima se međusobno razlikuju. (...) Psovki i ‘sramotnih riječi’ malo je bilo u njeguškome govoru. Kad se želi kome što u tome smislu reći, obično se kaže: *bestija, galiot, grdo, fastak, jado, paša noga*; ili: *bog te nagrđio, zmija te fištila, strelica te pogodila, pas ti se mesa napoteza, jad te ubio* i slično“ (Dušan Otašević, *Njeguški rječnik*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 16).

da uputimo na poglavlje u kojemu govorimo o studentskim stavovima. Činjenica je, i za njom ne treba mnogo tragati, da su takvi tradicionalistički pogledi preživjeli upravo zahvaljujući dijelu prosvjetnog kadra i nekim lingvistima koji i dalje slijede programsko nametanje ideologije standardnoga jezika te neodvojivo od usađivanja osećaja inferiornosti svim govornicima crnogorskoga jezika zbog toga što im su jezik i leksika „pokrajinski“, „regionalni“ itd., kako su obično govorili kreatori jezičke politike iz Beograda. Edukacija i popularizovanje naučnih pogleda na jezik naša je, dakle, nužnost kako bismo uspjeli afirmisati sve bogatstvo crnogorskih govora kao nematerijalne kulturne baštine.

Podređen rečenome cilju je i naredni član „Prezentacija i popularizacija kulturnih dobara“ kojim se precizira:

„(1) Prezentacijom se obezbjeđuje dostupnost kulturnih dobara javnosti, radi zadovoljenja kulturnih, naučnih i edukativnih potreba i širenja saznanja o njihovim vrijednostima i značaju.

(2) Prezentacija kulturnih dobara se obezbjeđuje, u skladu sa njihovom prirodom i namjenom: 1) izradom publikacija o kulturnim dobrima; 2) pristupom kulturnim dobrima na način koji omogućava samoobrazovanje, podsticanje međusobne tolerancije, učenje o drugim kulturama i ljudima i njihovoj raznovrsnosti; 3) razvojem kulturnog turizma“ (član 77).¹⁸¹

¹⁸¹ Polazeći od utemeljenosti u Zakonu o kulturi („Službeni list Crne Gore“, broj 49/08) izradu je Zakona o zaštiti kulturnih dobara u Crnoj Gori pratilo pisanje Nacionalnog programa razvoja kulture 2011–2015. (vidi: <https://wapi.gov.me/download/f51bb73b-fb80-49ce-b0fc-189f735cb9aa?version=1.0>). Ovim dokumentom ondašnjega Ministarstva kulture Crne Gore, odnosno Vlade Crne Gore „utvrđuje se stanje, prioriteti, mjere i ciljevi“ (<https://wapi.gov.me/download/f51bb73b-fb80-49ce-b0fc-189f735cb9aa?version=1.0> – na str. 5) i razmatraju prema svim pojedinostima kulturna baština, njezina izučenost, zaštita, prezentacije i još mnogo drugoga od „značaja za konzistentan i kontinuiran razvoj kulture“ (<https://wapi.gov.me/download/f51bb73b-fb80-49ce-b0fc-189f735cb9aa?version=1.0> – na str. 5). Autori su ove strategije, s pravom, razumije se, značaj nematerijane kulturne baštine prepoznali u njezinom potencijalu da razvija kulturnu raznolikost. Primijećen je i dokumentom istaknut kao problem nedostatak kadra, kao i tek sporadične aktivnosti u brojnim disciplinama što za korpus imaju neki od segmenata nematerijalne kulturne baštine. Protokom vremena i stvari su se u nekim disciplinama u nas pomjerile nabolje. Stanje u savremenoj lingvistici, u grubim rezovima i bez pretenzija na iscrpnost, predstavili smo u prethodnim poglavljima.

Primjećujemo da popularizacija nematerijalne baštine, ne samo u crnogorskome primjeru nego inače u svijetu, počiva na raznovrsnosti programa, uključivanju brojnih državnih i lokalnih ustanova i škole i izvanškolskih aktivnosti sa zajednicama u kojima škole rade, krećući se od naučnih, kulturno-zabavnih do turističkih, pri čemu, ne bi trebalo svim tim sadržajima zamaglјivati i onu temeljnu crtu crnogorskih govora koja je neodvojiva od crnogorskoga identiteta. Filolozi se u ovome slučaju nesumnјиво slažu s upućenјima u ova pitanја: „не треба заборавити да наслеђе било ког карактера у знатној мјери почива на заједницама, оне су његово природно окружење, те се једино потпуним ангажовањем локалне заједнице, и у сарадњи са институцијама, може постићи адекватан оквир за дугорочно очување. У супротном, сви институционални напори условиће раздвајање елемента или добра од његове природне околине, те губљење већине или свих његових функција, а тиме и његове суштине.“¹⁸² S том је, дакле, идентитетском димензијом и sociolingvističkom препознатљивошћу crnogorskih govora рачунао језикословac Dalibor Brozović кад је констатовао: „Postoji neka neulovљiva impresionistička линија која нам помаже да чим отвори уста, одмах препознамо Crnogorca i razlikujemo га од свих других, па i Crnogorca novoštokavca од других novoštokavaca“.¹⁸³

¹⁸² Милица Николић, „Концепт заштите наслеђа и остале (теоријске) апстракције“, *Нематеријална културна баштина Паитровића*, Друштво за културни развој Бауо и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019, стр. 53.

¹⁸³ Dalibor Brozović, *Crnogorski govori*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 12, Titograd, 1984, str. 60.

5. STAVOVI CRNOGORSKIH STUDENATA O DIJALEKATSKIM SADRŽAJIMA

S ciljem što autentičnijega uvida u crnogorske prilike kad su stavovi o upotrebi dijalekatske leksike ili jezičkih obrazaca iz toga dijela našega jezika u pitanju – realizovali smo empirijsko istraživanje o stavovima crnogorskih studenata. Za tu smo svrhu sastavili anketni upitnik s 10 pitanja za crnogorske studente.¹⁸⁴ Veći dio sprovedenoga istraživanja kvantitativnog je tipa (šest

¹⁸⁴ Upitnik je sadržao ova pitanja:

1. Prilikom razmjene poruka (sms, vajber i dr. načini internet komunikacije) vodim računa o pravopisu i izboru riječi.
 - a) Potpuno se slažem. b) Djelimično se slažem. c) Nemam mišljenje. d) Djelimično se ne slažem. e) Potpuno se ne slažem.
2. U razgovorima koji se vode s ukućanima ili prijateljima kod kuće preporučljivije je koristiti se jezikom kako su to odredili pravopis i gramatika nego služiti se nekim izrazima koje prepoznajemo kao govor (dijalekat) mjesta u kojem živimo.
 - a) Potpuno se slažem. b) Djelimično se slažem. c) Nemam mišljenje. d) Djelimično se ne slažem. e) Potpuno se ne slažem.
3. Lično, u situacijama opisanim u prethodnoj tvrdnji, više upotrebljavam jezik koji je dat u pravopisu i gramatici, a ne govor svojega kraja.
 - a) Potpuno se slažem. b) Djelimično se slažem. c) Nemam mišljenje. d) Djelimično se ne slažem. e) Potpuno se ne slažem.
4. Kad kolegice i kolege češće govore onako kako se govori u njihovom gradu (npr. barskim, bjelopoljskim, cetinjskim, drobnjačkim, kotorskim, pljevaljskim, rožajskim, vasojevičkim, žabljačkim, zetskim ili bilo kojim drugim govorom s prostora Crne Gore), ostatak kolega ih zbog toga smatra manje kulturnim, manje obrazovanim.
 - a) Potpuno se slažem. b) Djelimično se slažem. c) Nemam mišljenje. d) Djelimično se ne slažem. e) Potpuno se ne slažem.
5. Spikeri na televiziji i radiju ili gosti u njihovim emisijama ne mogu upotrebljavati riječi poput „jopet“, „nakav“, „ovija“, „onija“, „mljesec“, „burazer“, „pljat“, „mlogo“ i sl.
 - a) Potpuno se slažem. b) Djelimično se slažem. c) Nemam mišljenje. d) Djelimično se ne slažem. e) Potpuno se ne slažem.
6. U kojim situacijama Vas sagovornici obično popravljaju, koje Vaše jezičke greške prvo uoče?

pitanja) i zasnovan je na Likertovoj skali pri davanju odgovora. U manjem dijelu (četiri pitanja) ovo istraživanje ima osobine, odnosno elemente kvalitativnog istraživanja, imajući u vidu da su ispitanici bili upitani da obrazlože određene stavove.

Metodološki postupak zaključivanja u dijelu kvantitativnoga istraživanja zasnovan je na statističkim podacima, dok dio anketnoga upitnika s otvorenim pitanjima donosi procjene, stavove ili konkretna iskustva ispitanika. Istraživanje smo zatekli na odabiru studentske populacije zbog toga što pripadaju generacijama koje su osnovnoškolske i srednjoškolske obrazovno-vaspitne cikluse realizovale po novim/reformisanim programima i udžbenicima za crnogorski jezik. Zanimali su nas njihovi vrijednosni sudovi o jezičkoj normi i lokalnim govorima načelno te u konkretnim primjerima.

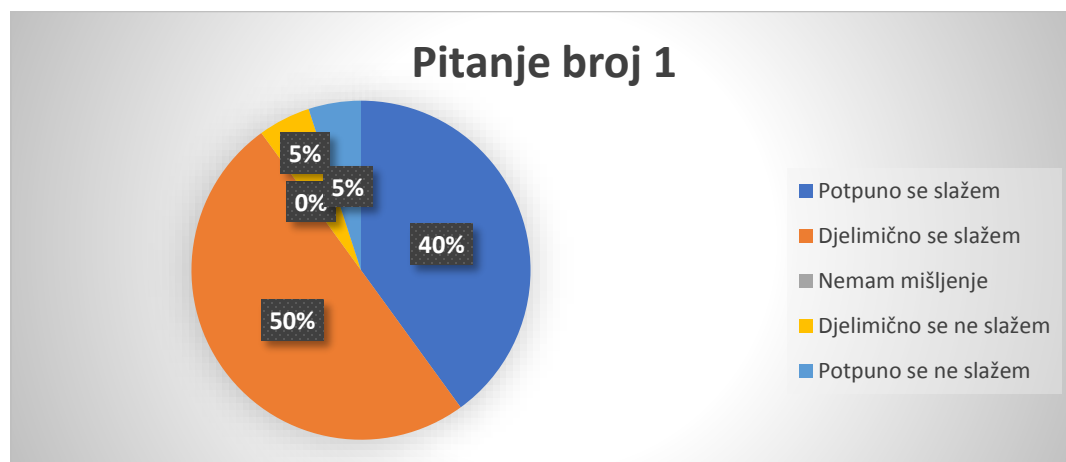
Istraživanje smo obavili s ambicijom da rezultat bude reprezentativan i po obuhvatu, u čemu smo i uspješni obuhvatajući gotovo sve crnogorske opštine. Uzorak čini 100 crnogorskih studenata i studentkinja, a oni su prema informacijama koje su dali u istraživanju odrastali u ovim gradovima: Bar, Berane, Bijelo Polje, Budva, Cetinje, Danilovgrad, Gusinje, Herceg Novi, Kotor, Mojkovac, Nikšić, Plav, Plužine, Pljevlja, Podgorica, Rožaje, Tivat, Tuzi, Ulcinj i Žabljak.

Ispitanici studiraju na ovim fakultetima: Fakultetu za crnogorski jezik i književnost – Cetinje, Fakultetu primijenjenih nauka – psihologija Univerziteta Donja Gorica, Fakultetu primijenjenih nauka – matematika Univerziteta Donja Gorica, Fakultetu primijenjenih nauka – elektrotehnika Univerziteta Donja Gorica, Pravnome fakultetu Univerziteta Crne Gore i Studijskome programu socijalni rad i socijalna politika Fakulteta političkih nauka Univerziteta Crne Gore. Izuzev Fakulteta za crnogorski jezik i književnost koji se nalazi na Cetinju adrese ostalih fakulteta obuhvaćenih anketom su u Podgorici.

Dio anketnoga upitnika kvantitativnoga tipa pokazao je ovakvo stanje u razmišljanju i stavovima crnogorskih studenata.

-
7. Ko iz Vašeg okruženja po Vašem mišljenju najpravilnije govori? Kako biste opisali njegove rečenice?
 8. Napišite kako zamišljate osobu koja u svakodnevnoj komunikaciji koristi „jopet“, „nakav“, „ovija“, „onija“, „mljesec“, „burazer“, „pljat“, „mlogo“.

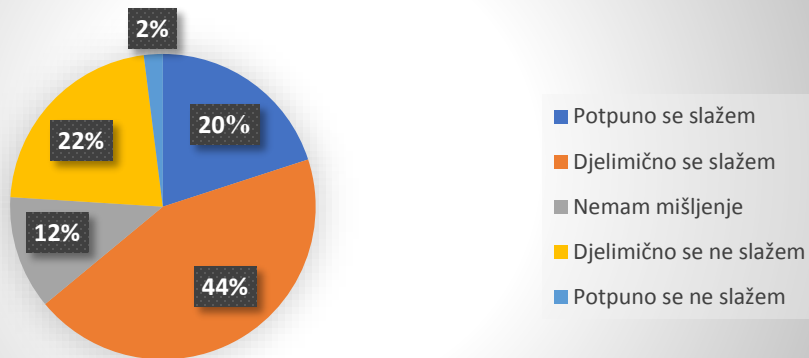
Na izloženi stav pod brojem 1 u anketnome upitniku, a koji se tiče ličnoga iskustva studenata i brige o pravopisnim pravilima i izboru leksike pri komuniciranju putem sms, vajber i drugih vidova komunikacije na tzv. društvenim mrežama, studenti su u priličnome procentu potvrdili saglasnost s izrečenom tvrdnjom. I to tako da je 40% od ukupno anketiranih odgovorilo *potpuno se slažem*, dok je na rečeni stav njih 50% imalo odgovor *djelimično se slažem*.

Ovakav nalaz navodi na zaključak da se u stavovima crnogorske studenstke populacije posvjedočuje velika pažnja koju posvećuju jezičkim sredstvima i u neformalnijim vidovima komunikacije kakve su sms i vajber itd.

Svoje načelno viđenje o komunikaciji u porodičnome ambijentu kod kuće ispitanici su u pitanju br. 2 trebali da reaguju na stav da je u takvim govornim situacijama preporučljivije koristiti standardni jezik nego neki od idioma ili dijalekata. Najviše je odgovora iz kategorije *djelimično se slažem* – 44%, dok je onih s potpunim slaganjem s rečenim stavom 20%. Tek 2% ispitanika na ovaj stav ima potpuno negativno mišljenje, a 22% ističe da se *djelimično ne slaže*.

Pitanje broj 2

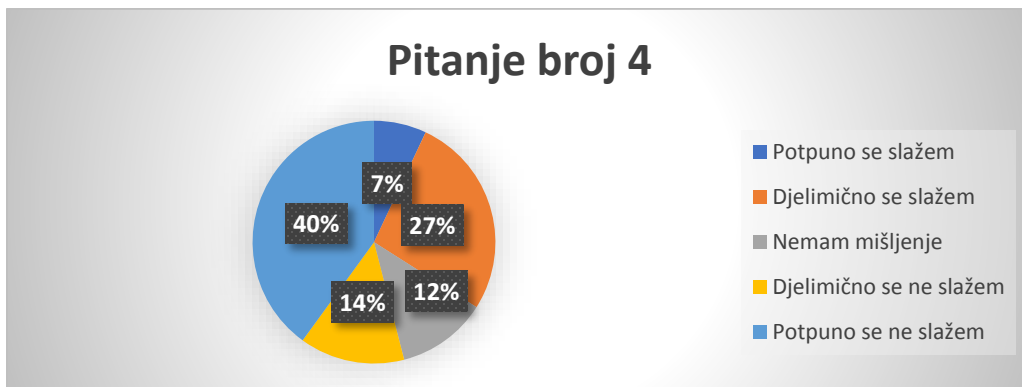
Rezultati dobijeni izjašnjavanjem povodom ovoga pitanja otkrivaju da se i u familijarnome ambijentu i razgovorima s prijateljima kod kuće u sistemu eksplicitnih studentskih stavova prednost nesumnjivo daje upotrebi jezičke norme. S druge je strane i te kako nizak procenat prihvatanja i drugih idioma i dijalekata u ovome vidu komunikacije. Budući da smatramo da ovo ni u kome slučaju ne odražava stvarno stanje i jezičke situacije u autentičnim primjerima porodične komunikacije kod kuće, činjenicu da veliki procenat studenata daje prednost jezičkoj normi u odnosu na druge idiome našega jezika pripisali bismo ostacima tradicionalnoga pristupa jezičkoj normi, još konkretnije idealizovanju jezičke norme kao obrasca prestiža.

Izjašnjavanje o ličnim iskustvima ispitanika u situacijama opisanim u tvrdnjama pod brojem 2 dala su procentualno rezultat gotovo identičan dobijenome kod pitanja br. 3. Dakle, od ukupnoga uzorka studenata koji su popunili anketni upitnik 22% izabralo je odgovor *potpuno se slažem* a 40% *djelimično se slažem* s ponuđenim stavom.

Pitanje broj 3

Pitanje br. 4 ispitanike je suočilo sa stavom da upotreba lokalnih govora, tj. jezika sredine iz koje dolaze studenti u komunikaciji s kolegama i kolegicama takve govorne predstavnike smatraju manje kulturnim, manje obrazovanim. Potpuno neslaganje s ovim stavom iskazalo je 40% ispitanika, 14% djelimično se ne slaže s ponuđenim stavom, dok, s druge strane, potpuno slaganje odabralo je 7% ispitanika a djelimično slaganje s ovom tvrdnjom njih 27%.

Rezultat dobijen ovim pitanjem pokazuje da se više od polovine studenata izjasnilo protiv uzimanja standardnoga jezika kao društveno nametnute mjere kulture, pismenosti i obrazovanosti.

Posljednja tvrdnja iz ovoga dijela upitnika tiče se jezika spikera i voditelja u TV i radijskim emisijama i konkretno ponuđenih primjera iz dijalekatske baze crnogorskoga jezika za koje se tvrdi da se ne mogu upotrebljavati u takvim prilikama. Prema tome stavu ispitanici su se ovako izjasnili: *potpuno se slažem* – 68%, *djelimično se slažem* – 16%, *potpuno se ne slažem* 5%, *djelimično se ne slažem* 4%, a od učesnika u istraživanju njih 7% izjasnilo se da nema mišljenje.

Pitanje br. 5 i odgovori studenata prikazani na gornjoj slici pokazuju da je dobijena izuzetno velika saglasnost za postavljeni stav u odgovorima crnogorskih studenata. Standardni jezik se, očigledno je to iz odgovora anketiranih, u čak 84% od ukupnoga uzorka smatra jedinim idiomom prihvatljivim za televizijske i radijske emisije, što implicitno upućuje na svaki vid javne komunikacije. Napravimo li komparativnu analizu rezultata iz prethodnoga pitanja i ovoga dobija se potvrda da se studentska populacija načelno izjašnjava protiv nadređenosti standardnoga jezika, možda više izrečeno kao njihov ljudski stav, ali da se u svim pojedinostima, u konkretnim situacijama, u njihovim stavovima očituje prestiž jezičke norme, što je svakako stav koji je usvojen kroz obrazovni sistem. U vezi s tim podsećamo na jedno zapažanje Mata Kapovića: „Iako će svi moderni lingvisti, pa tako i standardolozi, uvijek kada se govori o standardnom jeziku, govornom jeziku i dijalektima napomenuti da standard nije nimalo vrijedniji od drugih jezičnih varijanata i da nestandardne jezične varijante nisu nešto loše, ipak iz same ideologije standardnog jezika, pa čak možda i iz same činjenice da standardni jezik postoji, proizlazi to da se standard nesvjesno ipak smatra nekako primarnom i boljom varijantom jezika.“¹⁸⁵

Drugi dio anketnoga upitnika sadržao je tri tzv. otvorena pitanja s elementima kvalitativnoga istraživanja.

Na pitanje „U kojim govornim situacijama Vas sagovornici obično popravljaju, koje Vaše jezičke greške prvo uoče?“ dobijene odgovore možemo grupisati u nekoliko kategorija.

Najveći broj ispitanika naveo je da ih sagovornici popravljaju zbog gramatike, pravopisa, kao i akcenta (navodimo karakterističnije odgovore).

- „Kad je u pitanju množina nekih riječi. Padeži u množini.“
- „Drugarica me vazda ispravlja da nije ja i ti nego ti i ja.“
- „Uglavnom me ispravlja kada dođe do miješanja ijekavice i ekavice, ili nekih gramatičkih grešaka.“
- „Konkretno mi zamjeraju akcentat što je apsurdno jer je moj rodni kraj (Plužine – prim. N. V.) poznat po najčistijem govoru i najispravnijem akcentovanju...“
- „Najčešće je to u vezi sa padežima, po tome smo mi Podgoričani poznati.“
- „Često me majka ispravi kada pogrešno akcentujem riječi.“

¹⁸⁵ Mate Kapović, *Čiji je jezik*, prvo izdanje, Algoritam, Zagreb, 2010, str. 34.

- „Sa nikim – ni sa kim; za ništa – ni za šta; i slično.“

Jedan značajan broj istakao je da dobijaju zamjerke u vezi s leksikom koju koriste.

- „Uglavnom bi bilo zbog pogrešnog akcentovanja i izgovaranja pojedinih riječi koje sam pokupio iz svog kraja.“
- „Kada kažem neku riječ da nije sa područja Podgorice (npr. riječi iz BiH jer mi je mama iz Hercegovine).“
- „Kada kažem riječi koje se ne koriste u Podgoricu. Ja kažem kučak a oni me ispravljaju u – pas.“
- „Mnogo njih ne zna za pojedine bokeške izraze, ali me ne ispravljaju, već ih interesuje šta znače.“
- „Najčešće me ispravljaju kada govorim riječ veli umjesto kaže.“

Na pitanje u kojemu se traži da istaknu čiji govor smatraju najpravičnijim i kako bi ga opisali velika većina ispitanika izdvojila je nekog od članova porodice, kolegicu ili kolegu koji se ističe po učenju, kao i profesore. Više njih je izdvojilo članove porodice zbog toga što su završili fakultet, obično pedagoški („Majka. Ona je učiteljica i vodi računa o jasnoći stvari koje govori.“; „Moja baba koja je bila učiteljica – profesorka crnogorskog jezika.“; „Vjerovatno moja majka, s obzirom da je završila jezičku školu. Bogat rječnik sa malo izraza iz svoga kraja.“).

Profesori i javne ličnosti takođe su u vrhu spiska osoba čiji jezik ispitanici smatraju uzornim („Akademici i profesori. Pa, prije svega, koriste potpuno crnogorski jezik, uključujući i riječ nijesam što mlađe generacije ne čine.“; „Profesori. Lica na visokim pozicijama.“; „Trebalo bi da to budu novinari i spikeri.“).

Na formiranje stavova studenata u vezi s ovim pitanjem vidljiv je uticaj izdvajanja nekih govornika po teritorijalnome principu, tj. po doživljaju njihova lokalnog govora („Moje kolege i prijatelji iz Pljevalja i Nikšića. Pravilno koriste padeže i lijepo akcentuju riječi“; „Za Nikšićane se kaže da pričaju najpravičnije. Takav je slučaj upravo sa mojom majkom.“; „Književni govor. Često su to Nikšićani, ili glumci.“).

Samo jedan je ispitanik odgovorio „Smatram da svi donekle pravilno govorimo. Svi smo mi različiti.“.

Posvjedočuje se u stavovima crnogorskih studenata visoko mišljenje o jeziku onih koji su za njih autoriteti,¹⁸⁶ obično ističu jezik profesora, nerijetko jezik članova porodice koji su (bili) prosvjetni radnici, zatim izdvajaju spikere te uopšte javne ličnosti. Značajno je zapaziti da i kad govore o jeziku članova porodice i kad govore o javnim ličnostima ističu jasnoću i pravilnu upotrebu riječi, što u njihovom registru, u stvari, podrazumijeva uklopljenost u jezičku normu. Nerijetko u stavovima studenata kvalitet jezika njihovih uzora potcrtavaju činjenicom da su napravili otklon od zavičajnoga govora, dijalekta, osobito kad je o leksici riječ.

Posljednje se pitanje iz anketnoga upitnika tiče toga kako ispitanici opisuju osobu u čijemu registru se posvjedočuje leksika upotrijebljena u prepoznatljivo dijalekatskome liku. Velika većina ispitanika takvu osobu vidi kao govornoga predstavnika koji dolazi iz seoske sredine, kao stariju osobu ili neobrazovanu osobu. Preovlađuju, dakle, odgovori ovoga tipa:

- „Kao stariju osobu, iz seoskog naselja.“
- „Nepismena osoba, možda sa sela.“
- „Kao ne baš obrazovanu, kulturnu, urbanu.“
- „Zamišljam ili kao osobu koja nije usvojila osnovna gramatička znanja i vještine ili kao nekoga ko se uklapa u lokalni govor koji nije ispravan.“
- „Starija osoba, koja je svoj život provela u seoskom naselju i zadržala izraze iz tog perioda.“
- „Iskreno, kao osobu koja nije završila srednju školu, a u osnovnoj nije bila redovna. Mislim da na to utiče na primjer selo u kojem su odrasli, jer su odsječeni od grada i imaju svoj posebni krug i svoja pravila.“
- „Kao osobu koja nije posvetila vrijeme učenju pravilnog govora i pisanja ili je provela neko određeno vrijeme svog života sa starijim osobama.“

Nama se čini da je o stavovima i razmišljanjima iz ovoga dijela upitnika utoliko hitnije razmišljati zbog toga što ispitanici, tj. crnogorska studentska populacija na ovim primjerima potvrđuje da prema konceptu sociokulturnih kodova ruralno – urbano shvata odnos dijalekata,

¹⁸⁶ O autoritetima koji se u javnom sferi nametnu da kontrolišu javni diskurs te mehanizmu činilaca koji se u te svrhe postavljaju vidi u: Anđel Starčević, Mate Kapović, Daliborka Sarić, *Jeziku je svejedno*, ur. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb, 2019, str. 71–72.

odnosno govora crnogorskoga jezika, s jedne strane, i jezičke norme, s druge. Bilo bi iz ugla proučavaoca crnogorskoga jezika neozbiljno ako ne bismo kazali da se na takvo stanje mora što hitnije uticati odgovorno pripremljenim i funkcionalnim programima edukacije za šire društvene slojeve. Rezultati koje smo tu dobili potpuno su u duhu tradicionalističkoga pogleda u filologiji na ove teme.¹⁸⁷

Jedan broj ispitanika na ovaj zahtjev imao je pozitivno mišljenje i podržava osobe u čijemu se registru prepoznaje dijalekatska leksika („Opuštena, vedra osoba, koja ne pokušava pobjeći od svoga porijekla.“; „Nemam ništa protiv tih izraza. U pitanju je neformalni, svakodnevni govor.“; „Starija, živi na selu, ali ne mora da znači jer i ja nekad koristim neke ovakve riječi.“; „Zamišljam je kao osobu koja se služi dijalektom. I koja voli jezik koji potiče iz svog kraja.“; „Zamišljam osobu kao svaku drugu, samo što koristi vokabular na kojem je odgojen, što ga ne razlikuje puno od onih koji koriste drugi.“).

Jedan ispitanik ovakav je odgovor ponudio: „Ne zamišljam i ne džadžujem!“, praveći zanimljiv spoj crnogorskoga i engleskoga, konkretno u tvorbenome modelu upotrebljavajući englesku osnovu i naš sufiks.

Ovđe prezentovani podaci, kad na osnovu njih izvučene zaključke udružimo s našim zapažanjima i utiscima iz rada sa studentima na FCJK, držimo da ilustruju u velikoj mjeri stavove mladih prema nestandardnim crnogorskim idiomima. To doista traži detaljniju, dakako multidisciplinarnu analizu, kako bismo mogli s većom sigurnošću reći zbog čega neko upotrebljava jezičke obrasce određenoga idioma, zbog čega su dati jezički obrasci u jezičkopravopisnim priručnicima favorizovani kao produkt kulture i obrazovanja a drugi se predstavljaju kao odlika ruralnog svijeta i nekulture, te na kojim se to argumentima temelji. Sasvim je dobro o tome problemu – doduše nije iz ugla crnogorske problematike koja je uistinu specifičnija i zbog činjenice da je kod Crnogoraca u decenijama jugoslovenske zajednice

¹⁸⁷ „Говор пастира у планинским пределима данас нема могућности да утиче на књижевни језик, а тај утицај не би ни био плодотворан, јер се тај језик попуњава и дограђује првенствено у цивилизацијској и интелектуалној сфери, тамо где му могу помоћи само образовани људи“ (Павле Ивић и Бранислав Брборић, „II. Мерила језичке правилности“, *Српски језички приручник*, треће издање, Београдска књига, Београд, 2006, стр. 62).

podsticana inferiornost u odnosu na normu, tj. u odnosu na srpski jezik i njegove proučavaoце iz Beograda – pisano u knjizi *Jeziku je svejedno*, đe autori u uvodu knjige ističu: „Ne proučimo li govorničke i institucionalne ideologije i racionalizacije, odnosno neznanstvene načine na kojima se tumači što je pravilno, logično, prikladno i lijepo u jeziku, zanemarujemo dio objašnjenja o jezičnom ponašanju. Proučavanje govorničkih ideologija iznimno je važno radi osvještavanja mehanizama kroz koje razmišljamo o jeziku kao fenomenu, kojim se predodžbama služimo da bismo si ga objasnili, a zatim možemo osvijestiti da li neke predodžbe i ideologije grade 'zdravorazumske' slike koje nisu utemeljene u znanstvenim, jezikoslovnim spoznajama, koje zanemaruju dio jezične i izvanjezične zbilje i koje se (pogotovo iz pozicijâ moći) mogu iskoristiti radi stigmatizacije pojedinih društvenih skupina i promoviranja nekih drugih pojedinaca i skupina“.¹⁸⁸

Zaključci iz istraživanja sličnog ovome što smo mi realizovali¹⁸⁹ a sprovedenoga nedavno u Republici Hrvatskoj daju se u nekoliko uporednih paralela spomenuti u vezi s istraživanjem koje smo mi realizovali. Mnoge su izvanjezičke pojedinosti različite i različito su nam tekle sociolingvističke istorije posljednjih decenija, osobito u odnosu govornih predstavnika prema maternjemu jeziku, ali ono što svjedoči stvarnost u Hrvata danas u vezi s našom temom načelno je primjenjivo i na našu situaciju: „Nitko od sugovornika u ovome istraživanju nije iskazao barem načelno negativan stav prema jezičnoj raznolikosti, a posebice prema potrebi očuvanja lokalnih govora.“¹⁹⁰ Bezmalno je tome identična potvrda dobijena iz naših upitnika, pa možemo reći da crnogorski studenti kad oblikuju iskaz koji svjedoči njihov ljudski stav prema upotrebi dijalekatske forme on ne sadrži negiranje niti nastoji načelno marginalizovati upotrebu toga idioma, međutim u praktičnome su njihovome postupanju održali se, i to kao vrlo ukorijenjeni, ostaci ideologije standardnoga jezika.

Uporedna analiza stavova i iskustava studentske populacije dobijenih istraživanjem kvantitativnoga i kvalitativnoga tipa a razmatranih za osvjetljavanje konteksta u kojemu govorimo o evidentiranju i zakonskoj registraciji crnogorskih govora kao nematerijalnoga kulturnog dobra

¹⁸⁸ Anđel Starčić, Mate Kapović, Daliborka Sarić, *Jeziku je svejedno*, ur. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb, 2019, str. 10.

¹⁸⁹ Šimičić, Lucija i Ćubelić, Marija: „Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolača u Makarskom primorju“, *Filologija*, br. 76, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2021, str. 201–251.

¹⁹⁰ Isto, str. 241.

– da tu i zaključimo – predočava nepovoljnost crnogorske situacije za koju najvažnije rješenje vidimo u edukaciji i osvješćivanju koje bi bilo kompatibilno s tematskim, medijskim/internetskim formama i trendovima te brojnim formama virtuelne stvarnosti popularnim kod današnjih generacija srednjoškolske i studentske populacije. Bio bi to, razumije se, samo jedan od načina promovisanja crnogorskih kulturnih dobara s prepoznavanjem i prihvatanjem po njihovim glavnim odlikama.

6. ZAKLJUČAK

Jezik je, bilo da ga posmatramo kroz standardnojezičku formu bilo da u obzir uzimamo dijalekatsku bazu datoga jezika, nesumnjivo jedan od činilaca identiteta naroda koji se njime služi. U više smo segmenata ovoga rada pokazali da se u domenu savremene montenegrstike crnogorski jezik tako i posmatra: štaviše u duhu racionalnog jezikoslovnog pristupa uz druga kulturološka svojstva identitetskoga mozaika Crnogoraca crnogorskome se jeziku daje značajno mjesto.

U središtu pažnje ovoga rada nalaze se uvid u istoriju montenegrstike, osobito nastanak i razvitak njezine discipline što je dijalektologijom zovemo. Središnje je mjesto naše pažnje pripalo uvidu i analizi adekvatnosti recentne literature u montenegrstici i u inostranstvu, a koja se bavi teorijama standardnoga jezika, odnosom jezičke norme i drugih idioma datoga jezika. Analizirali smo savremene školske programe i udžbenike za crnogorski jezik. Analizirali smo postojanje i adekvatnost zakonskoga okvira kojim se u Crnoj Gori definiše, utvrđuje identitet, vlasništvo, zaštita itd. nematerijalne kulturne baštine, odnosno dobara. Dio strukture ovoga rada jeste empirijsko istraživanje o stavovima crnogorskih studenata o dijalekatskim jezičkim sadržajima a koje smo na bazi anketnoga upitnika realizovali s ispitanicima iz skoro svih crnogorskih gradova.

Crnogorski su govori opstajali vjekovima kao proizvod duha Crnogoraca, te kao takvi jesu sastavni dio istorijskoga toka crnogorske kulture i tradicije, uz to i nosilac prepoznatljivosti autohtonih govornika i lokalnih, porodičnih ili plemenskih tradicija. Vremenom se spoznalo da u kulturnim politikama i praćenju tokova savremenoga svijeta i u crnogorskome društvu mora biti definisana, opisana, zakonom zaštićena te raznim programima afirmisana bogata crnogorska nematerijalna kulturna baština. Dosad se nije konkretno o tome govorilo ili pak u studijama razrađivao prijedlog da dio te naše zaštićene baštine postanu i crnogorski govori. Poslovi na opisivanju crnogorskih govora, utvrđivanju njihova identiteta i očuvanosti, kao i zaštita i adekvatna popularizacija takvih programa i sadržaja kod najširih slojeva društva potrebni su crnogorskome društvu ne samo s aspekta filologije, kao što je npr. u predmetu našega rada riječ, već je neophodna njihova valorizacija kroz školske programe, kulturnu politiku i ekonomsku strategiju bez koje realizacije ovakvih programa ne može biti. Svemu tome prethodi preciziranje

pravne i zakonske osnove u skladu s postojećim Zakonom o zaštiti kulturnih dobara koji je u Crnoj Gori usvojen 2010.

U ovome smo radu pokazali da apsolutno postoji filološko, tj. naučno utemeljenje za realizaciju upisa crnogorskih govora u registar nematerijalnih kulturnih dobara u nas.

Istoriju crnogorskoga jezika obilježile su faze njegova trajanja u različitim društvenopolitičkim i državnim okvirima. Crna Gora je u trajanju od 150 godina potpadala pod jezičku i kulturnu politiku koje su kreirane izvan njezinih centara, kreirane su po osnovu potreba mnogo većega državnoga okvira kojemu je ta država pripadala. Kulturna i jezička politika kreirane su s aspekta drugačijih sociokulturnih, istorijskih i tradicijskih kodova za koje je crnogorski prostor ostajao kao periferija koju treba asimilovati. Tako je u serbokroatističkoj eri po mjeri centara Beograda i Zagreba određivana jezička norma i izrađivani standardološki priručnici, s tim što je crnogorski kulturni prostor tokom jugoslovenske države jezički uvijek poklapan ideološkim velikodržavnim konceptom beogradskih lingvista. Bile su to okolnosti u kojima je svaki sadržaj s prostora crnogorskoga jezika tretiran kao potvrda teritorijalnoga raslojavanja srpskoga jezika, a ime i identitet crnogorskoga jezika na sve su načine istiskivani iz zvanične literature, iz školskih programa i službene komunikacije. Pod pritiskom ideologije standardnoga jezika zvanična je jezička politika progonila svako opštercnogorsko jezičko obilježje kao izraz ruralnoga, kao svjedočanstvo nekulture i nepismenosti njegovih govornika. Jasno je da bez kontekstualizacije ovih pojedinosti kroz razvojne faze montenegristike te društveno-političkoga ambijenta u jugoslovenskoj državi i jezičke politike kojom je Crna Gora bila obuhvaćena a na koju nije mogla uticati, ne možemo razumjeti okolnosti u kojima je standardizacija crnogorskoga jezika sprovedena kao posljednja na štokavskome prostoru (nakon standardizacije i službenoga prihvatanja bosanskoga, hrvatskoga i srpskog u matičnim im državama što su se osamostalile raspadom jugoslovenske federacije). U međuvremenu je 2017. godine crnogorski jezik dobio potvrdu u vidu međunarodnoga koda za jezik koji dodjeljuje Vašingtonska kongresna biblioteka, a njegova je oznaka CNR. Na dodatnu vidljivost crnogorskoga jezika u svjetskim okvirima uticala je i *Enciklopedija slovenskih jezika i lingvistike* (Brill) u kojoj se nalazi enciklopedijski članak o crnogorskome kao zasebnome slovenskom jeziku.

Uprkos takvome ambijentu i vladajućem pogledu na crnogorski jezik tokom XX vijeka, u brojnim je monografijama i različitim člancima domaćih i istraživača iz inostranstva zabilježena

golema količina građe s prostora crnogorskoga jezika, pa je, iako tretirana kao dio srpskoga jezičkog korpusa, upravo ta građa najčvršće svjedočanstvo o postojanju crnogorskoga jezika, svjedočanstvo njegova identiteta i očuvanosti najmarkantnijih jezičkih osobina. Markantne su osobine našega jezika ne samo očuvane, već su te jezičke osobine za minulih 150 godine očuvale se kao opštecrnogorske jezičke specifičnosti.

Ono što je Pavle Ivić u poslu dijalektologa vidio kao „kulturni dug prema budućnosti“ savremena je montenegratika ispunila: publikacija *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija* koju je objavio Fakultet za crnogorski jezik i književnost s Cetinja – svjedočanstvo je prvoga reda o velikoj proučenosti crnogorskih govora, bez obzira na to govorimo li o ševerozapadnim ili jugoistočnim crnogorskim govorima. Dijalektološka literatura, u ovome zbrajanju mislimo i na mnoga izdanja dijalekatske leksikografije, od najranijih priloga iz XIX vijeka do onih savremenih, istraživačima koji danas rade i onima koji tek dolaze – sačuvala je ogromne registre najrazličitije jezičke građe s crnogorskih terena. Ima, nažalost, područja đe su neke nekad prepoznatljive jezičke osobine iščezle (govori nekih mjesta Crnogorskoga primorja, stari govor Podgorice i sl.), neke se od tih crta daju rekonstruisati pomoću autentičnih starih zapisa i monografija, ali je činjenica da su te promjene uglavnom podstaknute lokalnim migracijama i radikalnom izmjenom socijalne slike crnogorskoga sela. Imajući te pojedinosti u vidu pojačava se potreba brzoga reagovanja institucija i upsivanja govora crnogorskoga jezika u registar zaštićenih dobara.

Spoljašnja istorija jezika tokom XX vijeka i za ovo vrijeme XXI na pitanju crnogorskoga jezika potvrdila je koliko se političkim i izvannaučnim odlukama može uticati na identitet jednoga jezika i koliko se kontinuiranom ideološkom propagandom može stvoriti otpor kod govornika da svoj jezik imenuju kao crnogorski. S druge strane, one izvorne jezičke obrasce, foneme i leksiku koju dosljedno i svakodnevno upotrebljavaju u službenoj komunikaciji pod uticajem rečenih ideoloških koncepata beogradskih lingvista kojima su generacijama bili izloženi govornici crnogorskoga jezika počinju osećati kao izraz niže kulture, što je još opasnije kao obilježje ruralnosti. Da bismo s tom činjenicom uporedili savremeno stanje u stavovima crnogorskih studenata sproveli smo eksperimentalno istraživanje koje je dalo ovakav rezultat: u znatnom se dijelu crnogorske studentske populacije na dijalekatski jezički sadržaj gleda kao na idiom podređen jezičkoj normi. Realizovano istraživanje i rezultati koje smo dobili samo su nas učvrstili u uvjerenju da zakonskoj zaštiti crnogorskih govora kao nematerijalnog kulturnog dobra treba da prethodi ili uporedo s njom

da teče temeljno osmišljena strategija edukacije i otklanjanja trenutno dominantnog shvatanja odnosa jezička norma – dijalekat. Dobijena je potvrda da studentska populacija pristupa odnosu jezička norma – dijalekat kao odnosu urbanog prema ruralnom. Budući da smo u radu pokazali da nije ni na čemu naučnom u lingvistici zasnovan takav stav, kao ni da se u savremenim školskim programima i udžbenicima za crnogorski jezik ne može naći uporište za takvo mišljenje, razmatrane većinske stavove studentske populacije treba posmatrati kao tragove tradicionalističkoga poimanja ovoga pitanja u duhu prestiža standardnoga jezika. Takvi stavovi ne odgovaraju značaju i mjestu crnogorskih govora s aspekta crnogorske kulture i zbog toga je pred crnogorskim institucijama nauke i kulture važan posao na polju edukacije. Cilj je proučavanja, zaštite i afirmisanja crnogorskih govora upravo da se današnje i generacije koje dolaze obavijeste i edukuju o vrijednostima svih idioma crnogorskoga jezika te da na njih kao jedno od obilježja kulture kojoj i sami pripadaju budu, da tako kažemo, ponosni.

Veliki potencijal za kulturne, kulturološke, turističke, privredne i dr. projekte u pogledu edukacije mladih i afirmisanja ovoga dijela naše nematerijalne kulturne baštine nalazi se u raznim vidovima tradicijske kulture Crnogoraca koji su kao proizvod duha našega čovjeka temeljeni na jeziku. Korpus od kojega se u ovim poslovima polazi bilo o kojemu crnogorskome govoru da je riječ mora biti verifikovan od strane struke, tj. mišljenjem dijalektologa – montenegrina prihvaćen kao nefalsifikovan jezički lik iz organske baze crnogorskoga jezika. Na kraju, svi se ti programi edukacije mladih, zakonske zaštite, očuvanja i promovisanja autentičnoga lika crnogorskih govora u lokalnim zajednicama moraju zatepeljiti spram potreba multikulturne Crne Gore i njezine identitetske strategije, a realizovati uz pomoć naprednih komunikacijskih alata i platforma savremenoga svijeta.

BIBLIOGRAFIJA:

- Bartmiński, Jerzy: “Ethnolinguistics, Lublin School (forthcoming)”, in: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, Editor-in-Chief Marc L. Greenberg. Consulted online on 24 March 2023 http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_038615 (pristupljeno 24. marta 2023).
- Brozović, Dalibor: *Crnogorski govori*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 12, Titograd, 1984.
- Bońkowski, Robert: *Słowianie środkowopołudniowi na przełomie XX i XXI wieku. Język-Religia-Naród-Państwo*, Wydawnictwo PARA, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice, 2010.
- Bonjkovski, Robert: „Fonemi ś i ź u poljskom i crnogorskom jeziku“, *Cetinjski filološki dani III*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022, str. 67–75.
- Brkljačić, Marko: „Nematerijalna kulturna baština u natječajima na području Zadarske županije“, *Etnologica Dalmatica*, br. 27, Etnografski muzej, Split, 2020, str. 103–158.
- Brom, Przemysław: *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała, 2007.
- *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica i Cetinje, 2021.
- Čirgić, Adnan: „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 171–202.
- Čirgić, Adnan: „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Matica*, proljeće 2011, Matica crnogorska, Podgorica, str. 57–92.
- Čirgić, Adnan: *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011.

- Čirgić, Adnan: „Neki problemi crnogorske toponimije“, *Matica*, god. 13, br. 51–52, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 445–452.
- Čirgić, Adnan: *Crnogorska usmena tužbalica*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016.
- Čirgić, Adnan: *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.
- Čirgić, Adnan: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.
- Čirgić, Adnan: *Dialectology of the Montenegrin Language*, Lexington Books, 2020.
- Čirgić, Adnan: *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.
- Čirgić, Adnan i Šušanj, Jelena: *Crnogorski jezik za II razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.
- Čirgić, Adnan i Šušanj, Jelena: *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2020.
- Čirgić, Adnan i Šušanj, Jelena: *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2021.
- Čirgić, Adnan i Šušanj, Jelena: *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2021.
- Čupić, Drago: „Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 8, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1989, str. 33–40.
- Damjanović, Radovan: *Leksikon institucija crnogorske prosvjete*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.
- Damjanović, Radovan: „Izvanjci u školstvu Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 29, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022, str. 353–378
- Đekonjski, Mječislav: „Udio nacionalne akademije u definisanju jezičkoga identiteta u Crnoj Gori“, *Cetinjski filološki dani III*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Univerzitet u Kansasu, Cetinje i Kaznas, str. 149–158.

- Glušica, Rajka: *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, knj. 243, ur. Ivan Čolović, Beograd, 2020.
- Hadžić, Ibrahim: *Rječnik rožajškoga govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013.
- Henzelmann, Martin: Authentizität als treibende Kraft bei der Herausbildung slavischer Mikroliteratursprachen (am Beispiel des Pomakischen und des Schlesischen). *Specimina Philologiae Slavicae*, 185. München/Leipzig/Berlin/Washington D.C.: Biblion Media, 2015.
- Hrovatin, Mirela: „Procesi očuvanja i popisivanja nematerijalnih kulturnih dobara u Hrvatskoj“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 36, Ministarstvo kulture, Zagreb, 2012, str. 125–135.
- Ivić, Milka: „Problem norme u književnom jeziku“, *Jezik*, 1/1965/66, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1965, str. 1–8.
- Ivić, Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Prvo izdanje, Matica srpska, Novi Sad, 1956.
- „Jezik kao domovina. Deklaracija Crnogorskoga PEN centra“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 22, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 367–368.
- Jespersen, Oto: *Čovječanstvo, narodi i pojedinac s lingvističkog stanovišta*, citirano prema: Hasnija Muratagić-Tuna, „Bosanskohercegovački lingvisti o crnogorskom jeziku i crnogorskim govorima“, *Cetinjski filološki dani I*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 73–94.
- *Jezik kao baština. Hrvatski govori kao nematerijalna kulturna baština*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (<https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html> – pristupljeno 25. IV 2023).
- Jokić, Branko: *Rječnik veličkoga govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Kalezić, Sofija: *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.
- Kalogjera, Damir: „O odnosu regionalni dijalekat – standardni jezik“, *Jezik*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1965.

- Kilibarda, Novak: *Istorija crnogorske književnosti. Tom I: Usmena književnost*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Kovačević, Ljubomir i Vučković-Ćinćur, Radinka: *Čitaj hrabro i govori slobodno*, čitanka za osmi razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2021.
- Kranjčević, Milan: „Gacki čakavski govori s područja Otočca – zaštićeno nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske“, *Senjski zbornik*, br. 46, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj, 2019, str. 337–344.
- Malpas, Jeff: „Cultural Heritage in the Age of New Media“, *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*. Y. E. Kalay, T. Kvan i J. Affleck, ur. London: Routledge, 2008, str. 13–26. – citirano prema: Maja Šojat-Bikić, „Hrvatska tradicijska baština online: stanje i mogućnosti“, *Etnološka istraživanja*, br. 16, Etnografski muzej, Zagreb, 2011, str. 103–128.
- Miličić, Božidar I.: *Rječnik književnoga djela Novaka Kilibarde*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016.
- Muratagić-Tuna, Hasnija: „Bosanskohercegovački lingvisti o crnogorskom jeziku i crnogorskim govorima“, *Cetinjski filološki dani I*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 73–94.
- Nagórko, Alicja: „Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru“, *Rasprave*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knj. 30, Zagreb, 2004, str. 131–143.
- Nenadović, Dragana i Strugar, Miodrag: *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za sedmi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.
- Nenadović, Dragana i Vešović-Ivanović, Aleksandra: *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za osmi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2020.
- Nenadović, Dragana i Vešović-Ivanović, Aleksandra: *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za deveti razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2022.
- Nenezić, Sonja: „Leksikografski postupak u rječnicima crnogorskih govora“, Posebna izdanja ANUBiH, OHN knjiga 48, str. 154–170.

- Nikčević, Vojislav P.: *Jezikoslovne studije*, CNB Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004.
- Nikčević, Milorad: *Istorija crnogorske književnosti. Tom III: Crnogorske književnost od 1852. do 1918*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Nikičić, Igor i Berbić Kolar, Emina: „Sinjska alka – primjer dobre prakse održivosti nematerijalne kulturne baštine Republike Hrvatske“, *Održivo nasljeđe: zbornik radova znanstvenih konferencija učiteljskog fakulteta na mađarskom nastavnom jeziku = Fenntartható örökség: a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar tudományos konferenciáinak tanulmánygyűjteménye*, ur. Rita Horák, Sveučilište u Novom Sadu Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku Subotica, Subotica, 2022. str. 177–199.
- Ostojić, Branislav: „Vuk Karadžić i prvi leksikografski radovi u Crnoj Gori“, *O crnogorskom književnojezičkom izrazu III*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2003, str. 103–118.
- Otašević, Dušan: *Njeguški rječnik*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Peco, Asim: „Odras socioloških promjena na govor našega sela“, *Stazama našega jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1985.
- Peco, Asima: „Mesto dijalekata u savremenom srpskohrvatskom jeziku“, *Stazama našega jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1985.
- Popović, Dušanka: *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2010.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole)*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2017.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost I, II, III i IV razred opšte gimnazije*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2020.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski I, II, III i IV razred filološke gimnazije*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2020.
- Pulević, Vukić & Samardžić, Novica: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003.

- Pulević, Vukić: „Kratak osvrt na fitonime i zoonime u crnogorskoj toponimiji“, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Pulević, Vukić: „Homonimi u fitonimiji i fitotoponimiji Crne Gore“, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Pulević, Vukić: „Invazivni fitonimi“, *U početku bijaše ime. Tragovima onomastičkih istraživanja Petra Šimunovića*, zbornik radova, Filozofski fakultet, Split, 2019.
- Puljić, Gabrijele: „Standard caruje, dijalekt klade valja“, *Čakavska rič*, XLV, br. 1–2, siječanj – prosinac, Književni krug, Split, 2017, str. 207–224.
- Radoman, Aleksandar: *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.
- Rašić, Miloš: „Potraga za identitetom: Antropološko tumačenje angažovanog istraživanja u Paštrovićima i upotreba koncepta nematerijalnog kulturnog nasleđa u identitetsko-političke svrhe“, *Etnoantropološki problemi*, nova serija, god. 16, sv. 1, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2021, str. 179–207.
- Rotković, Radoslav: *Istorija crnogorske književnosti. Tom II: Crnogorske književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Simonović, Dragutin: *Botanički rječnik imena biljaka*, Posebna izdanja SANU, knj. CCCXVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, knj. 3. Beograd, 1959.
- Skender, Miloš: *Rječnik paštrovskoga govora*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2019.
- Snoj, Marko: „Crnogorski jezik što, od kada i zašto“, *Pobjeda*, 12. IV 2021.
- Starčević, Anđel; Kapović, Mate; Sarić, Daliborka: *Jeziku je svejedno*, ur. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb, 2019.
- Šimičić, Lucija i Ćubelić, Marija: „Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolaca u Makarskom primorju“, *Filologija*, br. 76, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2021, str. 201–251.
- Šojat-Bikić, Maja: „Hrvatska tradicijska baština online: stanje i mogućnosti“, *Etnološka istraživanja*, br. 16, Etnografski muzej, Zagreb, 2011, str. 103–128.
- Šošić, Dr. sc. Trpimir M.: „Pojam kulturne baštine – međunarodno pravni pogled“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 51, 4/2014, str. 833– 860.

- Tokaž, Emil: „Standardni crnogorski jezik dužni su da nauče svi oni koji ga koriste“, intervju, *Pobjeda*, 6. 9. 2017.
- Tokaž, Emil: „Poljske veze Vojislava P. Nikčevića“, *Cetinjski filološki dani I*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.
- Vasiljeva, Ljudmila: „Utjecaj društveno-političkih činjenica na jezične promjene u Crnoj Gori“, *Cetinjski filološki dani I*, ur. Novica Vujović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 37–65.
- Vidović, Domagoj: „Toponimi bilećkih Rudina u istočnoj Hercegovini“, *Folia onomastica Croatica*, br. 31, Zagreb, 2022, str. 175–204.
- Vučković-Ćinćur, Radinka i Kovačević, Ljubomir: *Čitaj i uči da voliš*, čitanka za sedmi razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2022.
- Vujičić, Dragomir: „Jedan opštiji pogled na rezultate dosadašnjih ispitivanja crnogorskih govora“, *Iz onomastike, leksikologije, dijalektologije*, Unireks, Podgorica, 1996.
- Vujović, Novica: „Mikrotoponimija Barjamovice, Markovine i Velestova“, *Folia linguistica et litteraria: časopis za nauku o jeziku i književnosti*, br. 7, Filozofski fakultet UCG, Nikšić, 2013, str. 175–186.
- Vujović, Novica: „Prilog crnogorskoj onomastičkoj bibliografiji“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 14, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2014, str. 3–24.
- Vujović, Novica: The first dialectology of the Montenegrin language (Adnan Ćirgić, *Dialectology of Montenegrin Language*, FMLL, 2017, Мова і суспільство. Language and society, Випуск 8, Львівський університет, 2017, 148–152.
- Vujović, Novica: „Prva dijalektologija crnogorskoga jezika (Adnan Ćirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, FCJK, 2017)“, *Slavia Centralis*, Letn. 11, št. 1, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2018.
- Vujović, Novica: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, *Analitika*, 14. februar 2019. <https://www.portalanalitika.me/clanak/326106--natprirodna-bica-u-tradicijskoj-kulturi-crnogoraca> (pristupljeno 10. januara 2022).
- Vujović, Novica: „Crnogorskoj nauci antidoprinos – prikaz knjige: *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, br. 4, Centar za geopolitiku, Nikšić, 2020, str. 199–210.

- Vujović, Novica: „In memoriam: Branko Radojičić (1927–2022)“, *Lingua Montenergina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 30, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, str. 557–559.
- Vujović, Novica: „Crnogorska onomastika u kontekstu slovenske onomastike: povodom projekta *Słowiańska onomastyka – encyklopedia*, tom II, Warszawa-Krakow, 2003“, *Gwara jako medium kulturowe. Historia i współczesność*, Uniwersytet Łódzki, 2023. (u štampi).
- Vukićević-Janković, V. i Vojinović, V. i Vojinović, S.: *Razigray riječ*, čitanka za deveti razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2021.
- *Zakon o zaštiti kulturnih dobara* („Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13. 08. 2010).
- Васильєва, Людмила: *Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан*, ЛНУ ім. Ів.Франка, Львів, 2002.
- Ивић, Павле: *Дијалектологија српскохрватскога језика. Увод и штокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад, 1985.
- Ивић, Павле: „Дијалектологија, један наш културни проблем“, *О језику некадашњем и садашњем*, Бигз – Јединство, Београд – Приштина, 1990.
- Ивић, Павле: „Осврт на лингвистичке методе досадашњих проучавања црногорских народних говора“, *Из српскохрватске дијалектологије*, Изабрани огледи III, Просвета, Ниш, 1991, стр. 225–257.
- Ивић, П., Клајн, И., Пешикан, М., Брборић, Б.: *Српски језички приручник*, треће издање, Београдска књига, Београд, 2006.
- Јовановић, Миодраг: *Говор Паштровића*, Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2005.
- Јовановић, Миодраг: „Административно-правни термини млетачке државе у сјећању данашњих Паштровића“, *Нематеријална културна баштина Паштровића*, Друштво за културни развој Бауо и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019, стр. 409–430.
- Клајн, Иван: *Речник језичких недоумица. Језички саветници*, 12 издање, Прометеј, Београд, 2011.
- Копривица, Јован К.: *Речник говора Бањана, Грахова и Опутних рудина*, посебна издања, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2006.

- Николић, Милица: „Концепт заштите наслеђа и остале (теоријске) апстракције“, *Нематеријална културна баштина Паштровића*, Друштво за културни развој Бауо и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019, стр. 47–54.
- Петровић, Драгољуб: „Микротопономастика Никшићког поља“, *Прилози проучавању језика*, бр. 2, Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1966.
- Петровић, Драгољуб: *Зловременик*, Књижевна задруга Српског народног вијећа Црне Горе, Подгорица, 2011.
- Пецо, Асим: „Критеријуми правилног у језику“, *Стазама нашега језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985.
- Пецо, Асим: „Место дијалеката у савременом српскохрватском језику“, *Стазама нашега језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985.
- Пецо, Асим: „Одраз социолошких помјерања на говор нашега села“, *Стазама нашега језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985.
- Пижурица, Мато: *Говор околине Колашина*, Црногорска академија наука и умјетности, 1981.
- Пипер, Предраг: „О стратегији језичке политике у Републици Србији“, *Српски језик и актуелна питања језичке политике*, ур. Срето Танасић, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, Београд, стр. 117–130.
- Радовановић, Милорад: у: Милош Јевтић, *Чудо језика*, разговори с лингвистима, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 247–297.
- Руденко, Елена Н.: *Етнолингвистика без границ. Введение б лингвистическую антропологию: пособие*, БГУ, Минск, 2014. – <https://nam10.safelinks.protection.outlook.com/?url=https%3A%2F%2Fwww.dropbox.com%2Ft%2FtgYq5fjtd1Pt3ARU&data=05%7C01%7Cmlg%40ku.edu%7C0b01c69a4d8142b7d3fc08db2c7621aa%7C3c176536afe643f5b96636feabbe3c1a%7C0%7C0%7C638152658872893730%7CUnknown%7CTWFpbGZsb3d8eyJWljoicMDAwLjAwMDAiLCJQIjoiV2luMzliLCJBTiI6IklhaWwiLCJXVCi6Mn0%3D%7C3000%7C%7C%7C&sdata=LaPbn%2FBQ3%2FZx%2Bq7YdcDppbTRYMwSgYDdj0BbEqvidCA%3D&reserved=0> (pristupljeno 24. marta 2023).
- Стојановић, Јелица: „Антропоними у Паштровским исправама (XVI–XVII вијек)“, *Нематеријална културна баштина Паштровића*, Друштво за културни развој Бауо

и ЈУ Музеји и галерије Будве и Етнографски институт САНУ, Петровац на Мору и Будва и Београд, 2019, стр. 391–408.

- Ћупић, Драго: „Библиографија говора Црне Горе“, *Црногорски говори*, зборник радова, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1984, стр. 97–128.